

Tarih Yazıcılığında Tarih Felsefesine: Mehmet Ârif'in "Muhâkemeli Tarih" Anlayışı

*Philosophy Of History From Historiography:
Mehmet Ârif On "Muhakemeli Tarih"*

İrfan GÖRKAŞ*

ÖZET

Mehmet Ârif, 19.yüzyılda yaşamış bir Erzurunludur. Osmanlı askerî tarih yazarlarımızdan birisidir. O, sadece "vukuat"ı yazmamış, aynı zamanda "vukuat"ı bizatihi yaşamıştır. Görevi sırasında yaşadığı "tecrübeler"ini, bir diğer adıyla "hatıralar"ını kaleme almıştır. Çocukları, onun felsefe ve ahlakla meşgul olduğunu ifade etmektedirler. Fakat biz, onun felsefeyle ilgili bir eserini bilmiyoruz ve o bir filozof da değildir. Ancak o, Başımıza Gelenler'in girişinde, "felsefi" bir üslup ortaya koymaya çalışmış, tarihe felsefi üslupla bakmayı denemiş, yazısında "muhakemeli tarih" kavramından hareketle "yeni bir bilinç" oluşturulması önerisinde bulunmuştur. Bu bilinci, İbn Haldun'un asabiyyet kavramıyla ifade eder.

ANAHTAR KELİMELELER

Tarih, tarih yazıcılığı, felsefe, mukayeseli tarih, tarihsel bilinç, toplum/devlet, Mehmed Ârif ve asabiye.

ABSTRACT

Mehmet Ârif Bey was born in Erzurum and lived in 19th century. He was one of our historiographers of Ottoman army. He did not write only `vukuat` but also examined them himself. Before having retired, he wrote his memories by the other name `experimentations`. His children said that he engaged with philosophy of Islam and ethics. However it is not known if he has any philosophical work or not, but he had a philosophical mode in the introduction of his book, Başımıza Gelenler, which was published a lot of times at the different dates. He tried to view history with philosophical mode and offered to carve out "a new consciousness" by moving "muhakemeli tarih" concept. This consciousness, he expressed with Ibn Khaldun's concept of the 'asabiya'.

KEY WORDS

History, historiography, philosophy, philosophy of history, historical consciousness, society, Mehmed Ârif and asabiya.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

Mehmet Ârif Bey

Mehmet Ârif Bey, 20 Rebiülevvel 1261/29 Mart 1845'de Erzurum'da doğmuştur. doğmuş bir Babası, Erzurum kale topçu miralayını Hacı Ömer Bey'dir. Tahsilini Erzurum'da tamamlamış, Arapça, Farsça, coğrafya ve hesap okumuştur.¹ Bursalı, onun tahsilini, "maarif-i islamiye" olarak belirtir.² "Hayat tarihçesi"ne göre Ârif Bey, 1278/1862'e kadar eğitim öğretimini sürdürmüştür. Bu demektir ki Ârif Bey'in tahsil hayatı 17 yaşına kadar sürmüştür. Böylece, 1862'de, Erzurum 4.Ordu meclis-i tahrirat odası zabıt katibi olmuştur.³ Mehmet Ârif, 1282/1865-1866'da Erzurum Vilayeti Meclis-i Temyiz-i Hukuk Başkâtibi, 1283/1867'de Meclis-i Deavi Başkâtibi, 1286/1870'de Divan-ı Temyiz Başkâtibi, 1294/1877'de Anadolu Ordu-yı Hümayunu Mühimme Başkâtibi, 1295/1878'de Girit Tahrir İşleri Başkâtibi, 1296/1879'da Preveze Tashih-i Hudut Komisyonu Başkanı, 1297/1880'de Dersaadet Bidayet Mahkemesi Savcılığı, 1298/1881'de Dersaadet Bidayet Mahkemesi 1.Hukuk Dairesi Azalığı, 1300/1883'de Dersaadet Mahkeme-i İstinaf Azalığı, 1301/1884'de Kastamonu Vilayeti Adliye Müfettişliği, aynı yıl Mısır Fevkalade Komiserliği Başkâtibi, görevlerinde bulunmuş; başka bir deyişle Mısır'a 1885'de Ahmet Muhtar Paşa ile beraber gitmiştir.⁴

Mehmet Ârif'in resmi görevleri, onun öne çıkan en önemli ve belirgin yönünü oluşturmaktadır. Çünkü bu görevleri nedeniyle, oldukça farklı "tecrübeler" edinmiştir. Resmi görevinin dışında, sözcüme, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı için hazırlık yapılırken mahkeme reisi Nâfiz Paşa'yla birlikte, bir medreselerdeki öğrencilerden oluşan gönüllü iki tabur askerin teşkiline yardımcı oldu ve Milliye Taburu'nda sağ kolağası olarak bilfiil görev aldı.⁵ Görevi sırasında 1287/1870'de üçüncü sınıf, 1294/1877'de ikinci rütbe ve temayüz edenler sınıfı rütbesi verilmiş, 1302/1885'de ikinci sınıfın birincisi, 1305/1888'de birinci sınıfın üst rütbesine (rütbe-i ula) terfi etmiştir. 1308/1891'de ikinci rütbeden "Mecidi nişanı"yla, daha önce de "Osmani nişanı" ile ödüllendirilmiştir.⁶

¹ Ali Akyıldız, "Mehmed Ârif Bey", *DİA*, Ankara 2003, c.28, ss.443.

² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, c.II, s.334.

³ M.Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1982, s.146-147.

⁴ "Mehmed Arif Bey", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler*, Dergah Yayınları, İstanbul 1986, c.6, s.197.

⁵ Ali Akyıldız, *Agm.,DİA.*, c.28, s.443.

⁶ C.Ârif-N.Ârif, "İfade", *Başımıza Gelenler*, Hz.M.Ertuğrul Düzdağ, Tercuman 1001 Temel Eser, Trsz. c.1, s.45; Ali Akyıldız, *Agm.,DİA*, c.28, s.443.

Mehmet Ârif Bey, 1314/1896-7'da Mısır'da hastalanmış, tedavi için döndüğü İstanbul'da, 13 Safer 1315/14 Temmuz 1897 Salı günü, mide kanserinden vefat etmiştir. Mezarı İstanbul Merkez Efendi haziresindedir. İki eserinin varlığı bilinmektedir. Her ikisi de hem eski harflerle Mısır'da basılmışlar,⁷ hem yeni harflerle yayınlanmışlardır.⁸ Bu iki eserinden biri *Başımıza Gelenler* diğeri ise *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'*dir. İkisi de kıymetlidir.⁹

Mehmet Ârif'in felsefeyle ilgili yönü, çocuklarının ifadelerinde ortaya çıkmaktadır. Mehmet Ârif, ölümünden dört sene önce 1311/1893'de Avrupa'ya gitmiş, orada, Batı'nın "ahval"ını, "hikmet ve ibret" nazarıyla temaşa etmiştir.¹⁰ Bursalı'ya göre ise Doğu ve Batı'yı hakkıyla tanıyanlardandır.¹¹ Hatta çocuklarına göre Mehmet Ârif, "İslam felsefesi (hikemiyat)"yle ve "ahlak ilmi"yle meşgul olmuştur. Ancak ne yazık ki bugün için, onun felsefeye ve ahlaka dair herhangi bir eserinin varlığını bilmiyoruz. Bildiğimiz şey, *Bin Bir Hadis* adlı eserinde, bazı hadislerin yorumunda, güncel, siyasi ve bazı felsefi problemlere yer vermesidir. Bursalı bu eseri, "alem-i islamiyetin ittihadı ve siyaset-i islamiye nokta-i nazarından" kaleme alınan dini eserler diye tavsif eder. Çocuklarının ifadesiyle, Mehmet Ârif Bey bu eserinde *nebevi hadis ile hürriyet-i milliye* ilişkisini kurmaya çalışmıştır. Mehmet Ârif'in *Bin Bir Hadis*'i, herkesin bildiği usul-i ibadetten, yani abdestten, namazdan değil ruhu, vicdanı manevi tekâmülü yaklaşan sebep ve maksatlardan söz etmektedir.¹²

"Artık bizzarure halimize, mevkimize, ahlakımıza, siyasetimize müteallik tesadüf eylediğim ahadisi şerife münciyeyi, her vakit gözümün önünde bulunmak için bir varakaya nakl ü kayd ile cebimde bulundurur, bir kısmının üzerine de belki de zaman olur ki

⁷ Bk.Mehmet Ârif Bey,1001 Hadis, Hz.Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, 1-2 cilt. Baskıları için bk. Maârif Matbaası, Mısır, 1321; İbrahim Hilmi Matbaası, İstanbul, 1908; Mekteb-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1909; İstanbul, 1327; Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1328; Osmaniye Matbaası, Dersaadet, 1328; İbrahim Hilmi Matbaası, İstanbul, 1908; Mekteb-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1909; İstanbul, 1327.

⁸ Baskıları için bk. Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939; Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, İstanbul, 1969; Anadolu Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969-1974-1977; İrfan Yayınevi, İstanbul, 1973-1974; Kılıç Kitabevi, Ankara, 1977; Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1977; Adak yayınları, İstanbul, 1990; Bayrak, İstanbul, 1990; Hamle Basın Yayın, İstanbul, 1996; Türükoğlu, Gök-Alp, Ankara, 2001; Babıalî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006; İz Yayıncılık, İstanbul, 2006; Akçağ, Ankara, 2006.

⁹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, s.337; Yeni Harfli basım için bk. Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Hz.A.F.Yavuz-İ.Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s.40.

¹⁰ C.Ârif-N.Ârif, "Müellif-i Kitabın Tarihçe-i Hayat-ı Resmîyesi", *Bin Bir Hadis*, Ceride Matbaası, Kahire 1325, 2.Baskı., s.5.

¹¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c.2, s.40.

¹² C.Ârif-N.Ârif, "İfade", *Bin Bir Hadis*, s.1

bir işe yarar diye halimize müteallik bazı mütâlaât ve tesirât zuhur ettikçe yazar idim.”¹³

Çocuklarının ve kendisinin bu ifadeleri, çalışmamız açısından önemlidir. Ancak *Başımıza Gelenler*, bugün anladığımız mânada bir “İslam felsefesi”ni ve “ahlak”ını ihata etmemektedir. Buna mukabil *Başımıza Gelenler*, Mehmet Ârif Bey’in resmi görevine bağlı olarak edindiği tecrübelerini,¹⁴ tarih notlarını ve bu notlarının önüne “bir giriş” olarak koyduğu “tarih düşüncesi”ni ihtiva ediyor görünmektedir. Bursalı ise bu eseri “hakayık-ı tarihiye havi” eser olarak belirtmektedir. Dolayısıyla bu eser ve ilaveten *Bin Bir Hadis*’in ilgili yorumları, felsefi açıdan ele alınmayı gerektirmektedir. Çünkü Mehmet Ârif Bey’in *Bin Bir Hadis*’in girişinde belirttiği, eserini telif ve tasnif yöntemi, konumuza uygun düşmektedir. O halde sorunu tespit edebilir, sorumuzu sorabiliriz?

1321/1903, 1328/1910, tarihleri başta olmak üzere pek çok baskısı yapılan *Başımıza Gelenler*’in, bu eserin bu kadar ilgi görmesinin sebebi nedir? Eserin bu kadar ilgi görmesinin sebebi, sadece askeri/tarihi olaylara yer vermesi midir? Yoksa eser, olayları aşan başka bir özelliğe mi sahiptir? Çocuklarının sözünü ettiği felsefe, acaba “tarih” üzerine olabilir mi? Acaba yazara göre tarih nedir? Tarih felsefesinin sorularıyla sorar isek, acaba tarih olmuş bitmiş bir olaylar yığını mıdır? Tarihte bir ilerleme var mıdır? Yoksa Mehmet Ârif Bey tarihin sonundan mı söz etmektedir? Başka bir deyişle tarih tekerrür eden bir şey midir?

Başımıza Gelenler: Tarih Yazmaktan Felsefe Yapmaya

Çocuklarının ifadesine göre Mehmed Ârif Bey, Erzurum Divan-ı Temyiz Başkatibi iken, Ahmed Muhtar Paşa’nın isteği üzerine “Mühimme Başkatibi” olarak tayin edilir. Ahmet Muhtar Paşa, Anadolu Harp Ordusu Başkumandanıdır, müşir rütbesindedir. Mehmet Ârif Bey, Rusya Muharebesinde Ahmed Muhtar Paşa’nın yanında görev yapacaktır.¹⁵ “Mühimme Başkatipliği” ona, harp boyunca Paşa ile birlikte bulunma ve bütün vakaları yakından müşahede edebilme imkânı verir. Bu imkân içersinde, hatıralarını, tecrübelerini kaleme alır. Kaleme aldığı hatıralarında Mehmet Ârif Bey, sadece savaşa ait olay ve menkıbeleri kaydetmekle kalmaz, onlara ilaveten halkın, askerinin, subayların

¹³ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, Ceride Matbaası, Kahire 1325, 2.Baskı., s.9.

¹⁴ C.Arif-N.Arif, Birinci İfade, *Başımıza Gelenler*, Dersaadet 1338. Buna, *Bin Bir Hadis*’teki tecrübeye dayalı bazı yorumlarını ilave etmemiz gerekmektedir.

¹⁵ C.Ârif-N.Ârif, “İfade”, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.45

hallerini, hislerini dikkatle tetkik ederek gördüklerini eserine alır.¹⁶ Onun bu hususunu, oğulları şu şekilde ifade ederler:

“Merhum müşarîün ileyh Erzurum’da iken taliin sevkiyle, milli tarihimizin son acıklı yaptıklarını teşkil eyleyen Rusya muharebesinde, Anadolu orduyu hümayunu mühimme baş kitabeti vazîfesi ile bulunmuştur. Bu harbi, ta başından hemen sonuna kadar görerek, müşahedelerinin neticesini bir araya toplamış ve ahlafa bir ibret dersi olabilmesi için kitap haline koymuştur. Milletin varlığına musallat olan hastalığı ve sebeplerini de sırası geldikçe açıklamıştır.”¹⁷

“Millî tarih” terimini hem çocukları hem Mehmet Ârif Bey kullanır. Arif Bey’in bu ifadesine biraz sonra yer verilecektir. Mehmet Ârif Bey, hatıralarını 1306/1888 ile 1315/1897 senesine kadar geçen dokuz senelik süre zarfında kaleme alır. Eserine, “Başımıza Gelenler” adını verir. Mehmet Ârif Bey kitabına “Anadolu Tarih-i Harbî” denilebileceğini belirtmiştir. “Başımıza Gelenler” adı ise, Mehmed Ârif’e göre “eserin mahiyeti”ni daha iyi ifade ettiğinden, kendi yaşadıkları ve gördüklerinden olduğu için isim olarak seçilmiştir.¹⁸

Savaş tarihçisi olması hasebiyle Mehmet Ârif, işe, devletlerarası anlaşmazlıkların nedenini tespitle başlar. Ona göre anlaşmazlıkların nedeni, devletlerarasındaki “politik münasebetler” ve “hasedleşmeler”dir. Mehmet Ârif’in görevi sırasında gördüğü, bir olgu ve hakikat vardır. Bu olgu, “vahdet” ile “salîp” çatışmasıdır ve açıktır ki bu tarihsel bir olgudur. Yine bu bağlamda, Mehmet Ârif “cami ve kilise” kavramlarını kullanır. Mehmet Ârif, iki farklı “inanç” temelli olguyu “kible” kavramıyla da ifade ederek cami ve kilisenin kiblelerinin farklı olduğunu söyler. O halde onların bağlarının anlaşması, maksat ve emellerini birleştirerek “müşterek menfaat”i müdafaa etmek üzere bir araya gelmeleri mümkün değildir. Çünkü ortada, din temelli iki farklı toplum vardır. Aralarında tarihsel bir mücadele, hatta kavram uygunsu bir “çatışma” vardır. Bu anlamda *Bin Bir Hadis*’te, Batı’yı taklitle bizde gelişme ve ilerlemenin olacağını savunanlara şu uyarıları yapar: “Bunu bilsinler ki, taklid etmek istedikleri akvâm-ı Garbiye, dinimizin, cemiyetimizin, servetimizin, istiklalimizin, aleyhindedirler. Dost ile dostunu fark etmemek, hiffeti akıldan, fesad-ı ahlaktan, adem-i rüşdden, cehalet-i fâhineden neşet eder.”¹⁹

Mehmet Arif bey’in şu sözlerini de bu minvaldedir.

¹⁶ M.Ertuğrul Düzdağ, “Birkaç Söz”, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.18

¹⁷ C.Ârif-N.Ârif, “İfade”, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.45

¹⁸ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.61

¹⁹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.457.

“Bir de azizim, şöyle bilmeliyiz ki, şark şarkdır, garb garbdır. Şark garb olmaz. Garbın usul ve âdâtı şarka gelmez, biz onların her usul-i medeniyetini ihtiyar eder isek mevânî’-i tabiyemiz cihetiyle külliyyen anlara münkalib olamayacağımız, ve olur isek bile bombozuk bir suret kesb edeceğimiz derkârdır. Farz-ı muhal olarak anlar olacağımızı tahayyül etsek, bizim yerimizi kim tutacak? Şu alemde ihrâz etmediğimiz bir mevki-i siyasi ve medeni niçün gâib edelim? Anlar adam ise biz neyiz? Biz biz olalım, anlar anlar olsunlar. Biz bizliğimiz dairesinde kesb-i kemal ve iktidar edelim.”²⁰

Ayrıca Mehmet Arif, eserinde, iki farklı toplumun/medeniyetin mahiyetini de iki farklı temel olarak belirler. Mehmet Arif’in deyişiyle, onların toplumsal olarak bir araya gelme yönleri (cihet-i câmiaları) *asabiyet*²¹ ve *milliyet*, bizim kelime-i ictimaiyemiz ise sırf *diyanettir*.²² Bu ifadeleri de gösteriyor ki, Mehmet Arif, meseleye İbn Haldun’un düşünce dünyasından bakmakta, eserinde İbn Haldun’un izlerini taşımaktadır.²³ İki farklı temelde kurulan iki farklı toplumun bağlarının anlaşması, tekrar etmek gerekirse, maksat ve emellerini birleştirerek “müşterek menfaat”i müdafaa etmek üzere bir araya gelmeleri mümkün değildir. Çünkü ortada, farklı iki temelde oluşan iki farklı toplum vardır. Aralarında tarihsel bir mücadele, hatta kavram uygunsu bir “çatışma” vardır.

Toplumların toplumlarla, devletlerin devletlerle “mücadele” içinde olduğu fikriyle, İtalyan düşünür Machiavelli’yi (ö.1527) hatırlatmaktadır. Machiavelli’nin yaşadığı sırada İtalya, pek çok “kent devleti”nden oluşmaktadır.²⁴ Ancak, Mehmet Ârif’in devletlerarası anlaşmazlıklar fikrinin temelinde “menfaat” ve “din” sebebi varken, Machiavelli’de “iktidar”ı elde etme/egemen olma ve iktidarı devam ettirme sebebi vardır. Yani Machiavelli’nin “*Hükümdar*” da tartıştığı temel sorun, egemenlik ve iktidarın sürdürülebilirliği sorunu-
dur: “*Cumhuriyetleri bir başka bölümde ele aldığımdan bu bölümde onlardan söz etmeyeceğim. Sadece hükümdarlıkla sınırlandırıp yukarıdaki sırayı izleyerek bu hükümdarlıkların nasıl yönetilebileceğini ve bekalarının nasıl sağlanabileceğini tartışacağım.*”²⁵ Egemenliğin ve iktidarın sürdürülebilirliği sorunu, Mehmet Ârif’in döneminde

²⁰ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.6.

²¹ Kavram için bk. Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *DİA*, İstanbul 1991, c.3, s.453-454.

²² Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.246.

²³ Osmanlı İbn Haldunculuğu için bk. Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, Lotus Yayınevi, Ankara 2005, c.II, s.17-79. Ancak Demir, İbn Halduncular arasında Mehmet Ârif Bey’e yer vermez.

²⁴ Gunnar Skirbekk-Nils Gilje, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev.Emrah Akbaş-Şule Mutlu, Kesit Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 2006, s.232-2333. Bundan sonra “Skirbekk, *Felsefe Tarihi*” şeklinde verilecektir.

²⁵ Machiavelli, *Hükümdar*, Tür.Mehmet Özay, Metropol Yayınları, İstanbul 2006, s.28.

de, Osmanlının temel siyasal sorunudur ki Mehmet Arif bu sorun için çalışmayı herkes için bütün ibadetlerin en üstünü olarak belirtir.

“Bu günkü günde kible-i hacetimiz, devlet ve ümmet-i İslamiye'nin selameti ciheti olmak lazımdır. Vücuhumuzu o kabe-i ulyaya tevcih ile her sınıfımız bulunduğu hale kani olmayub o maksad-ı aksaya toğru koşar adımla ileri gitmelidir... Netice-i kelim, her ferd mükellef olduğu vazife-i tematüni mümkün olduğu kadar ilerleterek cemiyetimizin hayat-ı siyasiyesini muhafazaya kafı olacak kuvvet tedarikesine sa'y etmelidir ki kâffe-i ibadâtın efdali olan fazl-ı cihadı zaman-ı sulh ve salahda ihraz ile hâiz dest-i mâye eman olalım.”²⁶

Mehmet Arif eserinin bir başka yerinde, “bugünkü gün meydanda olan tekasîrimizin ikmalî çaresini arayub bakıyye-i mevcudu muhafaza etmek, bilumum ihvanımızın uluv himmetine terettüb eden vazâifin a'zamundandır,... ve âfâk-ı alemde görülen sehab-ı belâyânın zuhur ve intişarına bakılır ise, her halde olduğumuz mevkii tehdid eden vartaları güzelce hesap etmeğe mecburuz.”²⁷ diyerek sorunun, kusurların giderilmesi için çare aranması ve varolanın kalanının korunması olarak tekrar eder. Aynı sorun sebebiyle Osmanlı sultanlarının Machiavelli'nin *Hükümdar*'ını okudukları da bilinmektedir. Burada hemen şunu belirtmekte fayda vardır. Machiavelli, iktidarı elde tutma merkezli mücadele ve çatışmayı “devlet”ler temelinde ele alırken, Mehmet Arif “iki medeniyet” arasında ele almaktadır. Bu açıdan Mehmet Arif'in öngörüsünde Huntington'u²⁸ öncelediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

“Bir zaman akvam-ı şarkiyenin savlet ve âsârına bütün küre-i arz sükkânı hayran idi. Ba'dehu hal tebeddül eyledi. Sonra ufuk-ı alemden Devlet-i Osmaniye bedri müniri zuhur etti. Lakin Avrupa'nun şems-i ikbaline karşı bir iki yüz seneden beridir o da pek za-yıf düştü. Lakin dünya Avrupalılara da kalmaz. İleride onların da bin dürlü inkılabât ile kesb-i za'f edecekleri dolap alemin devrî hükmünce tabiidirler. Anın için şimdiden iktitaf-ı semere-i ulviyet için hazırlanalım. Zira nöbet-i irtika bizimdir. Eğer bu nöbeti de başkalarına kapdırır isek, ila kıyamissaati nedamet ve hüsrân içinde kaluruz.”²⁹

Mehmet Ârif, hükümete, Machiavelli'nin hükümdara önerdiği gibi devletin bekası yahut egemenliğin/iktidarın sürdürülebilmesi için, gerektiğinde, özgür-

²⁶ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.19.

²⁷ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.6-7; s.262-263.

²⁸ Samuel P.Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, Der.Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara 2000, s.22-50.

²⁹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.319-320.

lükleri kısıtlama veya ortadan kaldırma düşüncesine dayalı otoriter (pazusu kuvvetli) devlet düşüncesini de tavsiye eder:

“Bu babda hükümetimiz var kuvveti bazuya vermeli, bunluk temdîn ve iskânlarına umumun temîn-i menfaatine çalışmalıdır. Zira şu hal ile vücudları muzırdır, her muzırrın izalesi de aklen ve şer’an lazımdır.”³⁰

Ancak Machiavelli’nin bu fikri, modern düşünce ile birlikte “birey özgürlükleri” fikriyle yüzleşir. Sözelimi, İngiltere’de yeni bir sınıfın, tüccar sınıfının yükselişiyle Hobbes (ö.1679), *Leviathan*’da siyasal otorite ile bireysel özgürlüğü uzlaştırma arayışına girer.³¹ Locke (ö.1704) arayışında, bireylerin eşit özgürlüğüne, özel mülkiyet haklarına ve rızaya dayalı toplumsal birlikteliğe ulaşır.³² Bu arayışta Hobbes’ın hareket noktasını, “bireyler” ve aralarındaki “çatışma”, yani doğal hal olan “savaş hali” oluştururken, Machiavelli “kent devletleri”nin mücadelesinden ve savaş halinden, Mehmet Ârif Bey ise din temelli toplumların (vahdet ve salıp) mücadelesinden ve savaş halinden söz etmektedir. Devletin oluşumunun ve korunmasının temelinde, “yararlar/menfaatler” vardır.

Mehmet Ârif, *Başımıza Gelenler*’de “cemaat” kavramını kullanarak devletlerarası mücadeleden din ve dine mensup toplumlar/medeniyetler arası anlaşmazlığa ve savaş haline gelmiş olur. Başka bir deyişle Mehmet Ârif, *Başımıza Gelenler*’in giriş yazısında cemaat kavramıyla, toplumu ve devleti kasteder, ama *Bin Bir Hadis*’te cemaatten çok cemiyet, devlet, ümmet ve temeddün kavramlarını kullanarak medeniyete ulaşır. *Başımıza Gelenler*’de belirttiğine göre her cemaatin “siyasi bir hayatı” ve “müstakil bir varlığı” vardır. Onlar bu iki özelliği nedeniyle, bu iki özellikleri var olduğu sürece, ötekilere karşı elde silah, hücum ve müdafaaya hazır olacaklardır. İbn Haldun açısından bu durum, asabiyet temelinde mülke yönelen ve egemen olan devlettir. Osmanlı açısından sulh ve salah için mücadeleye hazır olmayı Mehmet Arif Bey, *Bin Bir Hadis*’te İslam medeniyeti temelinde dinî siyasetin kavramlarından “cihad” kavramıyla isimlendirir. Bir cemiyetin ötekilere karşı elde silah, hücum ve müdafaaya hazır olarak beklemenin sebebi, her birinin menfaati olması, her birinin menfaatinin diğerinin menfaatinden farklı, hatta birinin diğerine zıt olmasıdır. Bu durumda Mehmet Ârif, “menfaat çatışması” sebebiyle gelecek nesillerin (ahlaf), önceki nesillerin uğradığı “siyasi musibet ve felaketler”in çok çeşitlerine düşer olacakları öngörüsünde bulunur.

³⁰ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.437.

³¹ Larry Arnhart, *Plato’dan Rawls’a Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev.A.Kemal Bayram, Adres Yayınları, 3.baskı, Ankara, 2008, s.233 vd.

³² Larry Arnhart, *Siyasi Düşünce Tarihi*, s.271-292.

Mehmet Ârif'in sözünü ettiği, toplumların veya devletlerin *menfaat* temeline bir araya gelmeleri fikri, yeni bir fikir değildir. Bu anlayış, İlkçağ filozoflarından Protagoras'a ve onun *sözleşme teorisine* kadar götürülebilir. Fakat Mehmet Ârif'e göre insanları bir araya getiren şey, menfaat gibi görünse de, gerçekte menfaat, ihtiyacın somutlaşmış bir sonucudur. Yani, insanları bir araya getiren şey, *ihtiyaçtır*. Varlığını sürdürme ve dini koruma ihtiyacıyla bir araya gelen toplumlar, oluşturdukları menfaat birlikleri yaşantısı içinde, zaman zaman "mihnet" ve "bela"larla karşı karşıya gelmektedirler. Siyasi ve bağımsız bir hayat içersinde karşılaşılan mihnet ve belalar, "tabii varoluş" ve "din"i koruma ihtiyacı için birer tehdit oluşturmaktadır. İbn Haldun açısından bu durum, asabiyetin mülkü ele geçirmesinin, güç elde etmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta, hâkim asabiyet aynı mülke yönelen başka asabiyetlerle karşılaşmaktadır. O nedenle Mehmet Ârif'e göre devlet hayatında karşılaşılan mihnet ve belalar ile bunların sebepleri hakkında konuşmak, gelecek nesilleri bilgilendirip uyarmak gerekmektedir. Bu bir görevdir. Sebepler hakkında konuşmamak ve nesilleri uyarmamak, "hata" ve "hıyanet"tir. Böylece, tecrübelerinden hareket eden Mehmet Ârif Bey, kendisine bir "görev", bir "sonuç" çıkarılmış olur. Cemiyetin siyasi hayatının muhafazasında karşılaşılan sorunların sebepleri üzerine düşünmek ve uyarı görevini yapmak için de önce onları anlamak (idrak) gerekmektedir. Peki, insan her şeyi anlayabilir mi? Mehmet Ârif Bey bu noktada bir ilke belirler: "*Tamamı idrak edilemeyen şeyin, tamamı terk edilemez (Ma la yüdrakü küllühü la yütrakü küllühü)*".³³ Bu durumda Ârif'in ilk önce anlayacağı şey, "mihnet ve belalar"dır. O bunları, daha sonraki sayfalarda "vukuat"tan elde ettiği "tarih" olarak adlandıracaktır.

Tarih ve Toplumsal Varlık Formu

Mehmet Ârif'in düşünce konusunu, "devlet" hayatındaki "mihnet" ve "belalar" oluşturmaktadır. O bunların bilgisini, "tarih" olarak ortaya koymaktadır. Mehmet Ârif, kendi hayatında önceleri, tarih disiplinine hiç ehemmiyet vermediğini belirtir, ehemmiyet vermeye başlamasını ise "yaşadığı tecrübeler"e bağlar. "Hatta fakir evail-i halimde, gençliğin en parlak ve isti'dadlı zamanında bizim tarih-i millimizden hiçbir şey görmemiş, dünyayı ve Konya'yı anlamamış iken görüşüb konuştuğum bazı Ermeni hemşehrilerimizin ağzında, ..." ³⁴ Mehmet Ârif'in yaşadığı tecrübeler, deyim yerindeyse, Ârif'in aklını başına getirir. Yaşadığı tecrübelerin bazılarından yeri geldikçe söz edilecektir. Böylece o, tarih üzerinde düşünmeye başlar ve tarihin insan hayatındaki önemini fark eder ve

³³ Söz için ayrıca bk.Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.261.

³⁴ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, Dersaadet 1328, s.4.

“tarih o kadar mühim, o kadar dikkate değer bir ilimdir ki, tarih bilinmez ise, devlet gemisinin dümeni, istenilen semte doğru çevrilemez”³⁵ itirafını yapar. Tarihin önemini fark ediş ve itiraf ifadesine göre, “tarih, devlet dümenini istenilen yöne (semte) çevirmek” için kullanılan bir “alet” anlamına gelmektedir. Daha genel bir ifade ile tarih, “devlet’e, devletin geleceğine yön vermeyi sağlayan “bir ilim” olmaktadır. Sonuç, o halde bu ilim bilinmelidir.

Ârif’in “alet” temelli yaptığı ikinci bir tanıma göre “tarih, bir milletin bakıp bakıp da, varsa ayıp ve noksanlarını görüp düzeltmesi için bir ayna”dır. Böylece Mehmet Ârif, tarihi, iki ayrı alet olarak ortaya koymuş olur. Birisi, devlet hayatında yaşanan “ayıp ve noksan”lıkların görülerek düzeltilmesine yarayan “ayna” aleti; diğeri, devletin gideceği yönü gösteren “pusula” aletidir. Ârif Bey, “tarih eserlerini” birinci alet anlamında algılar. Tarih eserleri, tarihin aynası olarak “hakikati” göstermektedirler. Aynaya yansıyan devlet davranışları, “harp vukuatı”dır. Yani Ârif Bey, “vukuat”ı, kendi görevi açısından “harp”le ve “tarihî” kavramıyla nitelendirmektedir. O halde, daha genel bir ifadeyle, Ârif’in tarih aynasına yansıyanları, bir topluma ait “vukuat”³⁶tır ve bugünün “vukuat”ı da, tarih aynasına yansımaktadır. Dolayısıyla bu ayna, “gelecek nesillerin (ahlaf)” önüne konulacak, gelecek nesiller ise yarının aynasına bakıp, bugünkü vukuat konusunda “hakikat”i göreceklerdir.

Ârif’in ayna metaforunda, tarih disiplinine ait iki fonksiyon ortaya çıkar. Tarihin birinci fonksiyonu, tarihin “vukuat”tan meydana gelmesi ve “vukuat”ı ele almasıdır. Olaylar diyebileceğimiz vukuat, hem bugünün, hem geçmişin olaylarını içermektedir.³⁷ Bu demektir ki tarih, bir taraftan olayları içeren bir ayna, öte taraftan olayları/vukuatı ele alan bir disiplindir. İbn Haldun ise tarihin ele aldığı olaylar için “havâdis” kavramını kullanır. İbn Haldun’da havâdis, bir varlık alemidir, bu alem tarihin ve umran ilminin konusudur.³⁸ Başka bir deyişle bu alem, tarih içinde toplumsallaşma/medeniyet oluşturma sürecidir. İbn Haldun’un havâdis’i yerine vukuât’ı kullandığı anlaşılan Ârif Bey, bu an-

³⁵ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.63

³⁶ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*’de vukuât yanında, vâkıa ve çoğulu vâkıât’ı da kullanır. Bk. *Başımıza Gelenler*, Dersaadet 1328, s.1-6. Bin Bir Hadis’te vukuâtı kullanımı için bir örnek. “Vukuat-ı tarihiyeyi gözden geçirir isek hemen hemen her senesi nehirler gibi kanlar akmış, dağlar gibi ecaadı maktulini yığılmış buluruz. Şaka değil, dökülen hep Müslüman kanıdır. Sebebi, rüesa ve ümerayı kavmin birbirine mübağazası ve ağrazı nefsanîyenin sevki mecnunanesidir.” Bk. *Bin Bir Hadis*, s.199.

³⁷ “Namları el-ebed zıkr-i cemil ile yad olunsun ki, bin iki yüz elli beş tarihi hicrisinde selatini aleyhi Osmaniye’nin hikmet ve basiretle mümtazı hazreti Abdülmecid Han gazi ile veziriazamı olan Mustafa Reşid Paşa, usul-i merkezîyet-i idareyi tesis etti. Tanzimat denilen berat-ı necat-ı alemî, beynelmüslimin ilan ile emniyet-i cah ve mal ve ırz, şer-i şerifin hükmü emri dairesinde ibka etmek usulini teyide yol koydu...” Bk. *Bin Bir Hadis*, s.200.

³⁸ Tahsin Görgün, “İbn Haldun’un Görüşleri”, *DİA*, İstanbul 1999, c.19, s.543-555.

lamdaki tarih üzerinde durmayı önemli bulur. Mehmet Ârif'e göre bu anlamdaki tarihin gelecek nesillere iki yararı olacaktır. Yararlarından birincisi, nesiller ancak tarihle, sahip oldukları hasletlerin farkına varacak, tarihe bakarak, kendi toplumlarının toplumsal niteliklerini görecekler, sahip oldukları bu niteliklerden dolayı Tanrı'ya şükredeceklerdir. Mehmet Ârif'in, nesillerin tarihten göreceğini varsaydığı toplumsal niteliklerden ikisi, "kemal ve cemal" nitelikleridir. Bu nitelikler İbn Haldun düşüncesinde, bedevilikten hadarîliğe gidişin göstergesi olan niteliklerdir. Tarihin ikinci yararına gelince, nesiller, tarih disiplininin kendi toplumları adına yeni bir form elde edecekler, elde ettikleri bu yeni formu devletlerarası mücadelede yerlerini alacaklardır. Ârif Bey, bu anlamdaki tarih vukuatına, "Mora Eyaleti"nin "Yunan" formu kazanmasını³⁹ ve "Balkanlar"ın "bağımsızlık" talebinde bulunmalarındaki tarihi örnek olarak verir.

*"Başkalarını ve eskilerini bırakalım da, şu yakın zamanları ele alalım. Daha dört gün önce, Devlet-i Osmaniyye'nin emr-ü fermanına mahkûm olan ehemmiyetsiz bir Mora eyaletini "Yunan" şekline sokan, tarihtir. Sebebini her tarih yazdığından ve herkes bilebileceğinden burada anlatmaya lüzum yoktur. Romalıları, Sırpıları, Karadağlıları, Bulgarları birer müstakil hükümet şeklinde, 'Balkan Hükümetleri' namıyla diriltene tarihtir. Ermenilerin dili altında öteberi şeyler bulunduran, yani âlemin nazarına kuvvetli bir siyasi varlık olarak çıkıp görünüvermek hevesini ve onlarda da zamanın modasına uygun milliyet aşkı ve kavmiyet sevdası uyandıran yine tarihtir"*⁴⁰

Elde edilen yeni formun, İbn Haldun düşüncesinde egemenliğe talip olan "yeni asabiyet" anlamına geldiği açıktır. Zira İbn Haldun düşüncesinde *asabiyet*, "grup şuuru" anlamına geldiği gibi "din birliği" anlamına da gelmektedir.⁴¹ Cahiliye dönemindeki asabiyeti ve İbn Haldun'un asabiyet tanımını ele alan Çağrıcı ise asabiyeti, aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan *dayanışma duygusu* olarak tanımlamakta, kısaca *yakınlarına karşı, beşerin doğasındaki yardımlaşma ve dayanışma eğilimi* olarak ortaya koymaktadır.⁴² O halde Ermenilerin vukuat tarihi, Ermenilere milliyet aşkı ve sevdası kazandırmış, bütün bir Rumeli'ye 1294/1878 senesinde, bir "harb ü vega ateşgede"si kesilmesi sonucunu getirmiştir. Neticede Osmanlı devlet hayatına "bozgun" realitesi girmiştir. Devlet hayatında yaşanan bozgun, ona göre, "devletlerarası mücadele tarihi"nin en önemli silahıdır. Devlet hayatına, hem iktisadi hem psikolojik anlam-

³⁹ Osmanlı-Yunan Savaşı için bk. M.M.Hülagü, 1897 *Osmanlı-Yunan Savaşı*, EÜY, Kayseri 2001.

⁴⁰ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.64

⁴¹ Neşet Toktu, *İlm-i Ümran*, s.79.

⁴² Mustafa Çağrıcı, "Asabiyet", *DİA*, İstanbul 1991, c.3, s.453-454.

da olumsuz tesirde bulunmaktadır.⁴³ Neticede bozgun, işbaşındaki devlet adamlarının ve bütün bir toplumun kolunu kanadını kırıp hareketsiz bırakmaktadır. Bunun da sebebi, tarih bilmemekten, tarihten ibret almamaktan kaynaklanmaktadır.

Mehmet Ârif, rakip devletlerin, devletlerarası mücadele arenasında başarılı olmalarının sebebini, toplumun her bir ferdinin, kendi milletinin tarihine ve kavminin sergüzeştine fazlasıyla vakıf olup inanmasına bağlar. Kraliyet tarih yazıcılığı yapan, tarih felsefesinin başlatıcısı ve kurucusu olan İtalyan düşünür Vico (ö.1744) da, tarihi, insanın, insan ruhunun ürünü kabul eder.⁴⁴ Vico, "tarih biliminde özne, kendisinin nesnesidir ve insanın gerçekliği mitlerle, hayalle değiştirilebilir.", demektedir.⁴⁵ Daha net ifade etmek gerekirse, Vico "*ideal sonsuz tarih*" temelinde insanın "değişebilir" doğası özerinde durur. Şu iki aksiyom bu doğaya dairdir. "*İnsanların tabiatı ilkin kabadır, sonra sert, sonra şefkatli, sonra incedir. Son olarak ahlaksız.*" "*Yerel adetler ve bütün bunların üzerinde, doğal özgürlüğün tüm adetleri her şeyi bir anda değiştiremez. Ancak tedricen uzun bir sürede değiştirir.*"⁴⁶ Mehmet Ârif'in de sözünü ettiği şey, Vico'nun kabul ettiği bu değişme ilkesidir. Yani "doğru olanla, meydana getirilmiş olanın veya yaratılmış olanın değiştirilebileceği" ilkesidir.⁴⁷ Mehmet Ârif, eserinde değişmiş olan/değiştirilmesi gereken bilinçten söz etmektedir. İbn Haldun ise tarih biliminden, olması gereken bu tür bir bilinç çıkarmaz. Mehmet Ârif Bey bu noktada İbn Haldun'dan farklılık arzeder. Mehmet Ârif'in sözünü ettiği, olması gereken bilinç bireylere, onun ifadesinde yer aldığı üzere, "milliyet aşkı/kavmiyet sevdası", "siyasi varlık" ve "müstakil hükümet" olmak üzere fertlere üç nitelik kazandırır. Bu üç nitelik, *Bin Bir Hadis*'teki ifadelerine bakılırsa, kaybolan asabiyyetin yeniden elde edilmesi anlamına gelmektedir. Zira Mehmet Ârif'in "mübarek" diye nitelediği Anadolu insanında, olması gereken bu bilinç, bu ruh vardır. Anadolu insanı, insan şeklinde varlık bulmuş aslanlardır.

"Memalik-i Osmaniye-i Hassa'ya yani o mübarek Anadolu kıtasına gelince, anın ahali-i tâhiresi bu kadar yüz senelerden beri emr-i gaza vü cihaddan fâriğ olmadıkları cihetle mikdarlarının azlığıyla beraber milyonlarla düşmana mukavemet etmişler ve kabul-i

⁴³ "Devlet-i İslamiye, fakr u ihtiyaç içindedir. Fesad-ı ahlak-ı ümmet sebebiyle heyet-i umumiyemizce meskenet ve mağlubiyet alemindeyiz. Zulmün vücudunu daire-i idaremizden kaldıramadığımız için günden güne idare-i umumiyemiz muhteldir. Enva-ı esbab ile Frenklerin zulmüne ve tecavüzüne hedef olduk. Feryad-ı mazlumanemizi dinledemiyoruz." *Bin Bir Hadis*, s.55-56.

⁴⁴ Afşar Timuçin, *Felsefeye Giriş*, Bulut, İstanbul 2009, s.138-140.

⁴⁵ Bk. Skirbekk, *Felsefe Tarihi*, s.257.

⁴⁶ Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, çev.Sema Önal, Doğu-Batı, Ankara 2007, s.112-123.

⁴⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say, İstanbul 2010, s.764.

zül eylememişlerdir. Bundan sonra da zül ve hakarete düşmek ihtimalleri yoktur. An-lar gerçekden insan şeklinde vücut bulmuş arslanlardır.”⁴⁸

Teknik terimlerle ifade etmek gerekirse Mehmet Arif, toplum yapısının (hey’et-i ictimaiye) temeline, kardeşlik gücünü (kuvvet-i ahaviyet) ve toplumsal bilinci (asabiyet) koymaktadır.⁴⁹ Toplumun üzerinde yükseldiği bu iki temeli, asrımızın inançsızlık hastalığının tehdit ettiğini, inançsızlık hastalığının Anadolu’daki dindar sınıfta (kıt’a-i Türkiyesinin mütemeddin sınıfında) ülkenin öteki bölgelerine göre⁵⁰ daha az olduğunu belirtmektedir.⁵¹

Tarihsel Şuurun Oluşumu

Mehmet Ârif Bey, birey şuurunu ve toplumsal şuurunu, “tarih”ten elde edilen idea (inanç) üzerine inşa eder. Bu anlamda o, idealisttir. Yani milletin tarihini bilmek ve ona inanmak, bireyi ve sonuçta toplumu yeni bir şuura ulaştırır. Bu yeni şuur, bireyi ve toplumu yeniden var edip diriltir. Mehmet Ârif Bey, bu duruma, “Rumlar”da oluşan bilinci örnek gösterir, Rumların bilinç halini “müfrit kesilmek”, “canlı kanlı asker oğlu asker kesilmek” deyimleriyle ifade eder:

“...içimizde bulunup da vatandaş saydığımız Rumlar yok mu, işte bu Rumlar, yıkılıp ortadan kalkmış olan eski Yunan Devleti ile, bozuk bir lisandan başka halen ahlaken, veraseten ve neseben hiçbir münasebetleri olmadığı halde, tarihin tesiriyle öyle müfrit kesilmişlerdir ki, Rumların ufacak bir diyakozu, Aristo ve Eflatun’un halka-i tedrisinde perverşiyab-ı kemal olmuş bir münevver; ve günlük azığını tedarikten aciz, miskin bir Rum palikaryası ise Makedonyalı İskender’in torunu imiş gibi bir çalımla varlık gösterir de, canlı kanlı bir asker oğlu asker kesilir.”⁵²

Netleştirmek gerekirse, bir toplumun/devletin günlük azığını tedarikten aciz, miskin bir bireyini, “müfrit”, “canlı kanlı asker oğlu asker” bir bireye dönüştüren etken, bireyin geçmişle bağ kurması, kurduğu bu bağ sonucu, kendi tarihine dair “bilgi” elde etmesi ve elde ettiği bu yeni bilginin doğruluğunu inanca dönüştürmesidir. Bu noktada, bilinç-bilgi-kuvvet birdir. Böylece Meh-

⁴⁸ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.43.

⁴⁹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.15.

⁵⁰ Sözelimi “Mısırlılar, asabiyetten mahrumdurlar. Bunların beyninde asbiyet-i islamiye ve diniyeden kat’u’n-nazar, bari asabiyet-i kavmiye bulunsaydı, bugünkü günde Mısır sellemehüsselam İngilizlerin ikametgahı olmaz idi.” Bk.*Bin Bir Hadis*, s.201. “Anların cihet-i câmi’aları asabiyet ve milliyet, bizim kelime-i ictimaiyemiz ise sırf diyanettir. Biz İslamiyeti gâib eder isek zaten asabiyetimiz olmadığından veya asabiyetimiz mahv olmuş bulunduğundan mukarenet eylediğimiz başka akvamın memluk ve mahkumu oluruz.” *Bin Bir Hadis*, s.246. Ayrıca bk.Age., s.219.

⁵¹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.452.

⁵² Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.64

met Ârif, tarihle kurduğu bağdan, elde ettiği tarih bilgisinden, bilinci (şurur)/asabiyeti çıkarır. Bilinçten güce ulaşır. Bu demektir ki Mehmet Ârif, kendi geçmişine dair oluşan tarihsel bilinç bilgisinin, Eflatun'un kavramıyla "ide"nin, dinin kavramıyla "inanç" ya da "iman"ın, bireyi "canlı kanlı, asker oğlu asker"e dönüştüreceğini, yani toplumsal şuuru oluşturacağını belirtmektedir.

Mehmet Ârif, bu duruma kendi geçmişini örnek olarak verir. Ârif, gençliğinin en parlak ve istidatlı zamanında kendi tarihinden habersizdir. Henüz, dünyayı anlamamıştır. O gençlik yaşlarında "bazı Ermeni hemşehrileri" ile görüşür, hemşehrilerinden duyduklarına inanamaz, "hayret içinde alık alık" baka kalır. Çünkü görüşüp konuştuğu Ermeni hemşehrileri, Mehmet Ârif Bey'e, kendilerine mahsus şiveyle Ermenilerin geçmişine dair, Dikran'ın hayatını,⁵³ Mertad padişahının tarihini, Hayk'ın⁵⁴ tercüme-i halini,⁵⁵ Aramoğulları'nın⁵⁶ eski şaşaalı ikbal devirlerini⁵⁷ anlatmaktadırlar.

Mehmet Ârif'in gözlemine göre toplum içinde varlığını sürdüren gayri müslim azınlıkların kendi nesillerine öğrettikleri tarih bilgisine ve kazandırdıkları *bilinçe/asabiyete* mukabil, Mehmet Ârif Bey'in "biz" dediği büyük çoğunluk, "kalb zaafı" yaşamaktadır. Yaşadıkları kalb zaafiyetiyle büyük çoğunluk, "edeb" ve "terbiye" göstergesi altında, zilleti ve şefkati dilenmektedirler. Meh-

⁵³ Dikran (MÖ.90-36), Ermeni kral ve kahramanlarından biridir. İran'a 70 şehir vererek 45 yaşında kral olur. İkiye ayrılmış olan Ermenistan'ı birleştirir. Birçok sefer gerçekleştirir. Ayrıca oğlu Dikran da vardır. Bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.46-47.

⁵⁴ 28 Nisan 1324 tarih ve 1404 sayılı Mektubî Kaleminin Aydın, Adana, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz Vilâyetlerine yazdığı yazıda, Hayk Mardirosyan ve Onik Yemenciyân'ın Boston'daki Ermeni komitesine mensûb olduklarını, İzmir veya Mersin'e gitmek için Boston'dan yola çıktıklarını, Ma'mûretü'l-azîz'de İçmiye veyâ İçme karyesinde mukîm Agob Berğikyan'ın delâletiyle muzır evrak dağıtımına ve ihtilal hareketine teşebbüs edecekleri istihbar edildiğinden gereğinin yapılması istenilmektedir. Belgenin orijinali için bk. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge.asp?kitap=24&belge=1156> Erişim, 16.08.2010.

⁵⁵ Hayk, Yasef evladındandır. Sincardan gelmiştir ve Ermenilerin atasıdır. Ok atmakta mahirdir. Yasef ise Nuh'un oğludur. Tufan'dan sonra Ararat'ta yerleşmişlerdir. 130 yaşında Sencar tarafına gitmiş, Babil kulesinin inşasında bulunmuştur. Daha sonra Ermenistan'a gelmiş, Ermeniler kendisinden türemiştir. Hayk, "babacık" anlamına gelmekte, bir milletin bir babası olduğundan bu ismi almaktadır. Hayk'ın bir başka özelliği de devlere ve kahramanlara hakim olmasıdır. Adı geçen Hayk'ın kahramanlıkları ve Hayk Sülalesi için bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.25-70. Ayrıca bk. M.Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul 1990, s.29 vd.

⁵⁶ Aram, ilk hükümdar ve Hayk'ın torunu, Armenak'ın oğlu olarak kabul edilmektedir. O nedenle Ermeniler, Aramoğulları olarak da anılırlar. Ermeni tarihçilere göre Haykyan sülalesi MÖ.2.200-350 kadar hüküm sürer. Bu süre içinde, Ermeni krallığına, Aram'la başlayan 60 kadar hükümdar geçer. Bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.37 ve devamı.

⁵⁷ 1877-1917 yıllarındaki Ermeni milliyetçiliğinin anatomisi için bk. M.Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986, İkinci bölüm, s.83-123. Ermeni İsyânları için bk. İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.68-128.

met Ârif'e göre bunun tek bir adı vardır: "Pısrıklık." İbn Haldun düşüncesinde bu durum, devletin/toplumun yıkılış döneminin göstergesidir. Artık devlet/toplum için çöküş kaçınılmazdır. Devlet, onu yıkarak yeni bir düzen kuracak olan asabiyeti beklemektedir.⁵⁸ Fakat Mehmet Ârif, pısrıklığı, "edeb ve terbiye" olarak gören ve yücelten bu izmihlali anlayışı eleştirir. Bu anlayıştan çıkış, kurtuluş yolu arar. Onun çıkış yolu, tarihtir. Ama artık o hale gelinmiştir ki hayat varlığımızın sebebi olan "nefs-i natıka" mız bile buharlaşıp yok oluşa gitmektedir: "Ayrıca birbirimize baka baka, zincirsiz arslanlar olan "iş erlerine" karşı küçüle küçüle, "hazm-ı nefis" ede ede, bırakın tarihi, hayat varlığımızın sebebi olan "nefs-i natıka" yı bile hazm edip, buhara dönüşüp bütün bütün yok hükmüne gireceğiz. Çoğunluğun içine düştüğü bu halet-i ruhiye, "tedavisi güç bir hastalıktır, ama tedavisi imkânsız değildir." Mehmet Ârif, *Başımıza Gelenler*'de hastalığı tespit etmekle kalmaz, tedavi için ilaç önerisinde bulunur: Pısrıklığı edeb ve terbiye olarak gören izmihlali anlayıştan kurtuluşun çaresi, "muhakemeli tarih" tir. "Bu tedavisi güç hastalığın ilacı için çeşitli şeyler lazımsa da, bunların en mühimi tarihtir. Hemen iddia edebilirim ki, adamcasına yazılmış muhakemeli bir tarih, yalnız başına insanı canlandıracak, harika bir kudrete maliktir."⁵⁹

Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*'de, muhakemeli tarihi önerir, ama önerdiği "muhakemeli tarih" in mahiyetinden söz etmez. Nefs-i natıkayı açıklamaz. O nedenle meselenin netleşebilmesi için, *Bin Bir Hadis* yanında konuyla ilgili diğer kaynaklara müracaatla, nefis-i natıkanın ne olduğunu belirlememiz gerekmektedir.

Nefs-i natıka'nın, "nefs" ve "natıka" kavramlarından oluştuğu açıktır. Nefs kavramının muhtelif anlamları vardır.⁶⁰ Ancak bu anlamlar temelde iki grupta toplanabilir. Bunlardan birincisine göre nefis, insanın "iç" ini, "öz" ünü, "zat" ını, "cevher" ini ifade eder. Bu anlamda o, ruhtur, candır, hayattır. Beybu anlamıyla nefsin "akibet-i mahmudeyi intac edecek ahvali" sezdiğini, göstereceği yolun insanî öğretilerin (mesalik) en doğrusu olduğunu belirtmekte,⁶¹ başka bir deyişle muhakemeli tarihi ortaya koyacağını söylemektedir. Yine Mehmet Ârif Bey bu anlamda nefsi, "ruh"⁶² ve "vicdan"⁶³ kavramıyla ifade etmekte, ahlak aç-

⁵⁸ Neşet Toku, *İlm-i Ümran*, s.81.

⁵⁹ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.65.

⁶⁰ Nefsin anlamları hakkında makale için bk. Mehmed Ali Ayni, "Nefs Kelimesinin Mânaları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1930, IV/14, ss.46-52. Tasavvufi anlamları için bk. Süleyman Uludağ, "Nefs", *DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.526-528. Felsefi anlamları için bk. Ömer Türker, "Nefs", *DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.529-531.

⁶¹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.56.

⁶² Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.265.

⁶³ Bk.Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.44.

sından ise “esas”,⁶⁴ “asıl” veya “cibilli”⁶⁵ kavramlarıyla karşılamakta, “vicdan”ı da “nur-ı manevi” olarak isimlendirmektedir.⁶⁶

İkinci anlamda nefis, insanın “biyolojik ihtiyaçları”nı ifade eder. Bu anlamda o, bedendir, cisimdir.⁶⁷ Bu anlamda Mehmet Ârif, nefsi “şehvât-ı hayvaniye” ile niteler ve bu nefsin nefis-i emare olduğunu ifade eder.⁶⁸ Her iki anlamıyla nefis, Hobbes’un (ö.1679) “birey”idir. Hobbes’un bireyi, saate benzeyen toplumun yapı taşıdır. Toplumun parçalarını bir arada tutan harç ise “öz-çıkar”dır. Mehmet Ârif, Hobbes’ın mekanik toplum anlayışına yabancıdır, ama bireyleri bir arada tutan harç ikilisinden (menfaat ve din) haberdardır. İslam filozoflarına göre nefis, bedene kazandırdığı niteliklerle tanınır.⁶⁹ Nefis, bedene üç nitelik kazandırır. Hayat, hareket ve düşünce. Birinci niteliğe sahip nefis, “nefs-i nebati”; ikinci niteliğe sahip nefis, “nefs-i hayvani”; üçüncü niteliğe sahip nefis, “nefs-i natıka” adını alır.⁷⁰ Her üç nitelik kaldırılırsa, geriye sadece “öz” yahut “cevher” kalır ki, işte bu öz, Mehmet Arif’in nur-ı manevi dediği “nefs”tir, nefsin kendisidir. Nefis-i natıka, düşünce tarihimizde “düşünen nefis” anlamına gelmektedir ki “natıka” insanı öteki canlılardan ayıran özelliğidir. Pakalın’ın, zâtında maddeden mücerred, fiilinde maddeye mukarin olan cevher olarak verdiği nefis-i natıka’nın,⁷¹ Mehmet Ârif’in güzel sonuç verecek halleri sezen, insanî öğretilerin en doğrusunu gösteren nefis-i nâtıka olduğu açıktır. Zira Mehmet Arif’in, “anın için beka-yı nefis-i natıka, yani ruhun ilelebed ibkası kudretullaha göre güç bir şey değildir. O nefis-i natıkanın yani ruh-ı insanînin...” ifadelerinden de anlaşılacağı gibi nefis-i natıkaya “ruh”, “ruh-ı insanî” anlamı vermekte,⁷² ruh anlamında “insanı, fikir ve tasavvuruyla insan” kabul etmektedir.⁷³ Bu demektir ki Mehmet Arif’in nefis-i natıka dediği ruh, öteki adıyla manevî nur, muhake-

⁶⁴ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.37.

⁶⁵ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.38.

⁶⁶ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.56.

⁶⁷ Bk.Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11.baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1993, s.818; Ömer Türker, “Nefs”, *DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.529-531.

⁶⁸ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.56.

⁶⁹ İbn Sina’nın nefis tanımları için bk. İbn Sina, “er-Risale fi’l-hudud”, *Tis’u Resail fi’l-Hikmeti ve’t-Tabiiyyat*, Darularab, Kahire 1989, 2.baskı, s.81. Ayrıca bk. Hayrani Altıntaş, *İbn Sina’nın Metafizigi*, AÜİFY, Ankara 1985, s.130-138; Ali Durusoy, *İbn Sina Felsefesinde Nefs, Akıl ve Ruh*, İstanbul 1992, s.23-31, 55-56, 72-95. Gazali için bk. Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafizigi ile Gazali Metafiziginin Karşılaştırılması*, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1980, s.224-239; Ömer Türker, *Agm., DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.529-531.

⁷⁰ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev.Kasım Turhan, İklim, İstanbul 1987, s.151. Ömer Türker, *Agm., DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.529-531.

⁷¹ M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1951, c.II, s.675.

⁷² Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.265.

⁷³ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.120.

meli tarihe sahip olan ruhtur, yani insandır. Bu anlamda İbn Haldun da insanı hayvanlar aleminden fikir gücüyle ayırmaktadır.⁷⁴

Fiili yönüyle nefis, bir yandan ulvî aleme/düşünülür aleme/akıllar alemine; diğer yandan süflî aleme/duyulur aleme bakar. Birincisi yönüyle o, yüce ilkelerin, düşünülür varlıkların olduğu âleme bakarak, oraya yönelerek onlardan etki/feyz alır, metafizik bilgiyi elde eder. İkincisi yönüyle aşağı âleme bakarak oraya yönelerek, etki alır ve etki eder, ancak onların yöneticisidir.⁷⁵ Buradan şu sonuç çıkarılabilir ki Mehmet Ârif'in sözünü ettiği toplumsal çoğunluğun düşüncesinde (nefs-i natikasında), kendi varlığına dair, kendi tarihine dair "düşünce"si buharlaşmıştır. Kendi varlığı ve devlet varlığı üzerinde insanın kendisi (nefs-i natika, ruh-ı insanî, nur-ı manevî) düşünemez olmuş, adeta pısrıklaşmıştır, İbn Haldun'un kavramıyla asabiyetini yitirmiş, Mehmet Arif'in *Bin Bir Hadis*'teki ifadesiyle asabiyeti mahvolmuştur. Hatta onlar, pısrıklaşmakla kalmamışlar, bu hallerini "edeb" ve "terbiye"nin göstergesi saymaya başlamışlardır.

Muhakemeli Tarih ve Mahiyeti

Mehmet Ârif Bey'in, tarihi, bireyi, bilinçli birey haline getirecek bir disiplin olarak gördüğünü belirtmiştik. Fakat Ârif'e göre herkes, "tarih"le bağ kuramaz, tarihsel olaylar ve sebepleri üzerine düşünemez. Oysa tarihsel olayları, yeni bir bilinç oluşturacak şekilde bireylere vermek gerekmektedir. O halde tarihle bağı kim kuracak, elde ettiği bilgileri bireylerde yeni bir şuur oluşturacak şekilde kim verecek, bunu nasıl yapacaktır?

Mehmet Ârif, tarihsel olayları anlatmayı tarih muallimlerine verir. Onların vereceği tarih, "muhakemeli tarih"tir. "Muhakemeli tarih" terimine dikkat edilirse, tarihin sıfatı, "muhakemeli" kavramıdır. Bu kavram, hüküm, hikmet kavramlarıyla türdeşdir. Başka bir deyişle kavram, Arapça, "h-k-m" harflerinden türetilmiş bir kavramdır. Sözlükte, kavramın beş anlamına yer verilmektedir. Beş anlamdan üçü hukukla, geriye kalan iki anlamı bizim konumuzla alakalıdır. Bu iki anlamdan birincisi, "bir hüküm çıkarmak, yargıda bulunmak için bir işi zihinde incelemek" anlamı; ikincisi, "aklileştirmek"⁷⁶ anlamıdır. Başka bir sözlük, bu anlamlara, "bir sorunu çözmek için çıkar yol aramak", anlamını ilave ederek "muhakeme etme" deyimini iki anlamda açıklamaktadır. Birincisi akıl

⁷⁴ Tahsin Görgün, "İbn Haldun'un Görüşleri", *DİA*, İstanbul 1999, c.19, s.543-555.

⁷⁴ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.64

⁷⁵ Ömer Türker, *Agm.*, *DİA.*, İstanbul 2006, c.32, s.530.

⁷⁶ Ferit Develioğlu, *Age*, s.666.

süzgecinden geçirmek, düşündürmektir. Bu durumda muhakeme yürütmek, “düşünmek, soruna çare aramak”⁷⁷ anlamlarına gelmektedir. Sözlüklerde verilen anlamlardan hareketle, “muhakeme” kavramının iki temel anlamının olduğunu çıkartabiliriz. Muhakemeli kavramının birinci anlamı, aklileştirmek, akıl süzgecinden geçirmek; ikincisi problem çözmek, problemi çözmek için çareler aramak, problem için çözüm önerisinde bulunmaktır. Birincisi yöntem, ikincisi elde edilen bilgi, yani tarih=tarih felsefesi.

Mehmet Ârif’in sözünü ettiği tarih, tarihsel olayları akıl süzgecinden geçiren, meseleye çözüm önerisinde bulunan bir tarih, yani muhakemeli tarih, Mehmet Ârif Bey’in deyimiyile “hakikaten ölüleri mezardan çıkarır, denilirse kabul edilmesi gereken bir tarih”tir. Çünkü tarihte, “yüce hisler” vardır, “ruh” vardır. Yapılması gereken tarihsel olayların (vukuat) bu ruhla, bu yüce hislerle anlatılmasıdır. Ruhların siyasi varlıkları hamasetle kaim olsa da Mehmet Ârif’e göre tek başına yüce his veya ruh yeterli değildir, aksine bu hissin ve ruhun, aydınlık bir fikirle birleşmeye ihtiyacı vardır. Mehmet Ârif, buradaki “fikir” kavramını “akıl” anlamında kullanıyor görünmektedir, zira o, “aydınlık fikir” sahibini, “akıllı müreşid ve mürebbi” olarak ifade etmektedir. Geldiğimiz noktada tarih, sadece bir tarih bilgisi değildir. Aksine tarih, olayların (vukuat) yüce hisle, ruhla birleşmesi, bir araya gelmesidir. Onları birleştirecek olan, akıldır. Akıl aydınlığıdır. O nedenle muhakemeli tarih, aklın, “his” veya “ruh”la, “vukuat” veya “tarih bilgisi”yle bir araya gelmesiyle oluşacak tarihtir. Bu tarihi üreten ve öğreten “ebu’l-hamase”dir. Mehmet Ârif, “ebu’l-hamase” kavramını, din ilmi üstatlarına verilen “mürebbiyü’l-ervah” kavramına benzeterek önerir. Dolayısıyla tarih muallimlerine, “ebu’l-hamase” denilmelidir. Çünkü ruhların siyasi varlığı (vücut), hamasetle kaimdir. Mehmet Ârif, “kıssahanlar”ı tarihçi saymaz. Kıssahanlara “ebu’l-hamase” denilmesine de razı olmaz.

Muhakemeli Tarih Muallimi

Mehmet Ârif’in tanımladığı muhakemeli tarih muallimi, açıktır ki “tarih ilmi üstadı”dır. Başka bir deyişle Ârif Bey, “üstad” ve “muallim” kavramlarını aynı anlamda kullanmaktadır. Ârif Bey’in kullanma tarzından, “üstad” ve “muallim” kavramlarını, “hikmet-i tarih”i bilen; eski adıyla “hakîm”, yeni şekliyle bilge veya filozof karşılığında kullanıyor görünmektedir. Çünkü ona göre muhakemeli tarih muallimi, bir milletin yaratılışına (tynet), varoluş toprağına, “gayret ve hamiyet” tohumu saçır. Millet evlatlarının fikrini aydınlatarak onla-

⁷⁷ “Muhakeme”, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, c.2, s.1039.

rı, milletin saadetini temin etme yoluna sevk eder, yönlendirir.⁷⁸ Bu demektir ki Mehmet Ârif, mutlulukçu (saadet-eudaminiist) düşünceye sahiptir. O mutluluğu, milleti oluşturan bireylerin tarih eğitimiyle sevk ve yönlendirmesinin bir sonucu olarak görür ve onu elde etmeyi amaç olarak belirtir. Yani amaç, milletin saadetini temin etmektir. Saadetin temini ise millet evlatlarını bu yola sevk etmekle mümkündür. Bunu yapacak olan da tarihtir. *“Hemen iddia edebilirim ki adamcasına yazılmış muhakemeli bir tarih, yalnız başına insanı canlandırarak, harika bir kudrete sahiptir. Hakikaten öyle bir tarih ölüleri mezardan çıkarır, derlerse inanılsın.”*⁷⁹

Muhakemeli tarih muallimi, derste “müşahhas” ve “mantıkî” örnekler verecek, talebelerini “hayalperestlik”ten kurtaracak ve böylece onları “akıl yolu”na sevk edecektir. Mehmet Ârif, bu yöntemle, “halkın zihnine makul olana inanma melekesi” yerleştirileceğini düşünür. Böylece o, muhakemeli tarih muallimine, ikinci bir görev verir. Bu görev, topluma “makul olana inanma melekesi” kazandırmaktır. Böylece muhakemeli tarih mualliminin, eğitimde iki görevi ortaya çıkar. Birincisi tarihten aldığı müşahhas örnekleri, mantık kuralları çerçevesinde, bir ders ortamında talebeye, bir bilgi olarak sunacak, “kalb zafiyeti” ve “pısrıklıklar”ı giderecek, bilinç/asabiyet problemini çözecek, böylece onları grup şuuruyla milleti saadete ulaştırma yolunda harekete geçirecektir. Mehmet Ârif Bey *Bin Bir Hadis*’te, cemiyetin içine düştüğü durumun suçlusu olarak din bilginlerini (ulema) gösterir, ama toplumda düşünce birliğini (meslek-i vahdet) sağlayacak olanların da yine onlar olduğunu belirterek onlardan pratik olarak, kardeşliğin (uhuvvet-i islamiye) tesisi için yollar arayıp hükümetlere hatırlatmalarını ister.⁸⁰ Çünkü hatırlanacağı üzere, Mehmet Arif’in toplumun/devletin üzerinde yükseldiği iki temelden birisi kardeşliktir.

Mehmet Ârif, mekteplerde okutulan o günkü tarihe dair şeyler de söyler. Ona göre o gün için mekteplerde okutulan tarih için, tarih dersi okunuyor demek abestir. Çünkü tarih dersinde, iki tür insan bulunmaktadır. Birincisi tarih dinleyicileri, ikincisi tarih anlatıcılarıdır. Tarih dinleyicileri “yazıcı”lardan, tarih anlatıcıları “masalcı”lardan öteye geçmemektedir. Tarihe ait olaylar, halkın ağızında sadece “söz”den ibaret kalmaktadır. Bunun müsebbibi de, “muallimler”dir. Mehmet Arif’in herkesten ve özellikle de muallimlerden istediği şey, *İkinci Endülüüs Vak’ası* dediği Bulgaristan’da yaşanan duruma düşmemizi engellemektir. Bunu yapabilmek için de, *“Ruh-ı şehameti, sevda-yı beka-yı milliyeti, en*

⁷⁸ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.66.

⁷⁹ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.65.

⁸⁰ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.228.

hücre yerlerdeki köylerin mekteplerine bile sirayet ettirecek surette gayet parlak fikirli muallimler” arayıp bulmaktır.

“Amanın dostlar! Zaman aman vermiyor; masalcılık ile iş bitmiyor. Terakkiyat-ı asriye yüz bin dürlü âsâr-ı sihriyeyi birden meydana attığı bir sırada bieyyi suretin kanet himmetle ve ma’kul harekât ve fi’liyât ile mukabele ve müdafaa lazımdır. Çünkü şaka değil, hâtif-i fesahat beyan-ı hakikat, ya imtisal ya itidal gülbankını çekiyor. Türkçesi ya bu diyardan gitmeli ya bu deveyi gütmeli, nidasını ülü’l-elbâbın kûş-i huşuna her taraftan ilka edüb duruyor ve Nesimi’nin dediği gibi ‘Çalındı kıyametin nefiri-ey sağır işitmedin safiri’. Hayat-ı siyasiyemiz daha elde iken ahlâf-ı kiram, ahlak-ı ümmete tari olan fesadın izalesine hasbeten lillah el birliğiyle çalışsunlar. Ruh-ı şehameti, sevda-yı beka-yı milliyeti, en hücre yerlerdeki köylerin mekteplerine bile sirayet ettirecek surette gayet parlak fikirli muallimler taharri ve yok ise icad eylesünler. Bize bizden evvelkilere aid olan tarihlerin mütaalaasıyla masabaka ahvâle eyice kesb-i vukuf etsünler. Hususiyile ba’d-e’l-muharebe Bulgaristan’daki ihvanımızın görüb geçirdikleri inkulâbât ve teaddiyat ile düşdükleri bir İkinci Endülüüs Vak’asının üçüncüsüne düşülmemek üzere gerçekden uyanık bulunsunlar. Ve yolunu bulurlar ise bizim de intikamımızı alarak ervâhımız şâd u handan eylesünler.”⁸¹

Gayri Müslimlerin Tarih Şuuru ve Çağdaş Değerler

Mehmet Ârif, yazısında tarih şuuruna sahip toplumlara Rumlarla Ermenileri örnek olarak verir. Ermeniler, Dikran’ın hayatından, Mertad padişahının tarihinden, Hayık’ın tercüme-i halinden, Aramoğulları’nın eski şaşaalı devirlerinden söz etmekte, onların üzerine bir “ikbal” kurmaktadır. Başka bir deyişle bu millet, yani Ermeniler, tarihlerini araştırıp öğrenerek istikbale yetişmenin nasıllığı üzerinde durmaktadır.⁸² Bu bilinçlenme/asabiyet neticesinde, bir cereyan ortaya çıkmakta, bu cereyanın tesiriyle isyanlar başlamaktadır. İsyanın hedefi, ise bağımsızlık (muhtariyet) elde etmektir.

Mehmet Ârif’in örneği bağlamında tarih, bir bakıma “değişim”i, bir bakıma “düşünce”yi, ikisini birlikte ifade etmemiz gerekirse düşüncedeki değişimi ifade etmektedir. Düşüncedeki değişim, siyasal alanda “muhtariyet”e giden bir değişimi beraberinde getirmektedir. Kendisi ifade etmese de, zaman zaman döngüsel tarih algısı içeren ifadeler kullansa da, anlatım tarzından anlaşılmaktadır ki Mehmet Ârif, tarihi, “ilerlemeci” tarih olarak algılamaktadır, diyebiliriz. Buna ilaveten diyebiliriz ki Mehmet Ârif, Balkanların isyanı, Rum ve Ermenilerin bilinçlenmesi bağlamında, devletler arenasında ortaya çıkan “yeni düşü-

⁸¹ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s.6.

⁸² Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.65.

nüş"ten ve "yeni yönetim tarzı" anlayışından söz etmektedir. Kabul edileceği gibi bu yeni anlayış, 1789 Fransız İhtilaliyle ortaya çıkan, "liberal demokrasi" anlayışıdır.

Mehmet Ârif'in gayri Müslimlerde ortaya çıkan, var olan, bizde de olması gereken tarih bilincinden söz etmesi, bize, Hegel'i (ö.1831) hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi Hegel, tarihi, "özgürlük bilinci"nin ilerlemesi ve gelişmesi olarak belirtir. Hegel'de düşünce ya da felsefe, özgürlük bilincinden hareketle nesnelere bakar. Özgürlük, "tin"nin neliğini oluşturan tözdür. Böylece Hegel, özgürlük düşüncesini bilincinin temeline koymuş olur. Neticede Fransız ihtilalini, "insan özgürlüğü"nü eksiksiz gerçekleşmesi imkânı olarak görür.⁸³ Bu demektir ki tarih, özgürlüğe doğru ilerlemedir. Özgürlüğe doğru ilk ilerleyen şey ise "bilinç"tir. İşte Mehmet Ârif'in, Rumlarla Ermenilerde ortaya çıktığını fark ettiği "bilinç", bu bilinçtir. O nedenle *Bin Bir Hadis*'in önsözünde adını verdiği Frederik de, muhtemelen Hegel olmalıdır. Frederik adını, Mehmet Arif, Volter,⁸⁴ Jan Jak Russo⁸⁵ ve Monteskiyö⁸⁶ isimleriyle birlikte zikreder.⁸⁷ Bilindiği gibi her üçü de Aydınlanma dönemi filozofudurlar.

Hegel'den bir asır önce İngiliz filozofu Locke (ö.1704), devleti, "sınırsız özgürlüğe sahip yaşama biçimi" olarak ortaya koymuştu. Sınırsız yaşama biçimi olan toplum/devlet içinde yer alan insanlar, "doğal" olarak "eşit"tiler. Locke, eşitliği, özgürlük temelinde tanımlamıştı. Yani eşitlik, kendi kendisinin efendisi olma özgürlüğüydü. Diğer bir deyişle, eşitlik kendimizi (bedenimizi) ve mülki-

⁸³ Larry Arnhart, *Siyasi Düşünce Tarihi*, Adres yayınları, Çev.A.Kemal Bayram, Ankara, 2004, s.308-310.

⁸⁴ François Marie Arouet (1694-1778) Voltaire mahlasıyla tanınan ünlü Fransız yazar ve filozofudur. Fransız devrimi ve Aydınlanma hareketine büyük katkısı olmuştur. Din ve ifade özgürlüklerinin yanı sıra, insan hakları konusundaki düşünceleri ve felsefi yazınları ile ün kazanmış, Kilise dogmaları ve döneminin Fransız müesseselerini hicvetmiştir. Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, s.666674. Voltaire'in Osmanlı döneminde tercüme edilen eserleri için bk. Remzi Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire Geleneksel Düşünçeden Kopuş*, Doruk Yayınları, Ankara 1999.

⁸⁵ Jean-Jacques Rousseau (1712 -1778) Fransız yazar, filozof, politika ve müzik teorisyenidir. İnsan doğasına ilişkin çözümlemesiyle, insanın uygarlık tarafından değiştirilmemiş doğal halinin birçok açıdan daha üstün olduğu fikri ve modern demokrasi anlayışına temel oluşturan toplumsal sözleşme öğretisiyle ün kazanmıştır. Milli egemenlik düşüncesi, ilk defa 18. yüzyılda Fransız düşünürü Jean Jaques Rousseau tarafından ortaya atılmıştır. Bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.771-785; James J. Delaney, "Jean-Jacques Rousseau", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/rousseau/> 17.09.2010.

⁸⁶ Montesquieu, Charles Louis De Secondat, (1689-1755) ünlü Fransız filozofudur. Bk. Filozoflar Ansiklopedisi,

⁸⁷ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.3.

yetimizi idare etme özgürlüğüydü.⁸⁸ Devlet ise bu iki özgürlüğü korumak amacıyla yapılan bir sözleşmeden başka bir şey değildi. Mehmet Ârif Bey ise tarihten bilinci çıkarmakta, bilinçte kardeşlik ve dinî asabiyet ilkelerini oluşturmakta, toplumu bu iki ilke üzerinde inşa etmektedir. Buna mukabil *Bin Bir Hadis*'in girişinde adından sitayişle söz ettiği, birey özgürlüğünün bir diğer savunucusu olan Fransız aydınlanması düşünürü Montesquieu (ö.1755) ise Antik bir fikir olan "güçler ayrılığı" ilkesini geliştirerek tekrarlamıştı. Çünkü ona göre güçler ayrılığı ve güçler dengesi, birey özgürlüğünün yegâne teminatıdır.⁸⁹ Alman düşünür Herder (ö.1803) de, her halkı, her ulusal kültürü şekillendirenin "ulusal ruh" olduğunu açıklamıştı.⁹⁰

Belirtmemiz gerekir ki Mehmet Arif, eşitlik (müsavat),⁹¹ kardeşlik (uhuvvet),⁹² insan hakları (hukuk-ı insaniye),⁹³ düşünce özgürlüğü (fikir-i hürriyet), milliyetçilik (fikir-i milliyet)... gibi Avrupa'nın ulaştığı çağdaş değerlerin farkındadır, ama onların bu değerlere asabiyetlerini ve toplumlarını kaybetmeleri neticesinde ulaştıklarını düşünmektedir. Bu düşünüş, Mehmet Arif Bey'i, adlarından söz ettiği halde düşüncelerinden söz etmekten alıkoymaktadır. Bu tavrı ve tavrın gerisindeki düşüncesinin doğru olmadığı açıktır. Sözelimi Mehmet Arif'in bu konudaki bir ifadesi şöyledir: "*Vakı'â akvâm-ı Garbiyede fikir-i hürriyet var, var ama cemiyet-i kavmiye ve asabiyet-i asliyelerini zayı' etmek şartıyla malik-i hürriyetdirler*"⁹⁴

Mehmet Arif çağdaş değerlerle ilgili farkındalığını, döneminde yapılan tercümelere borçludur. Çünkü, Mehmet Arif, *Bin Bir Hadis*'in girişinde, 20-30 seneden beri Osmanlı kalem erbabının ekserisinin, yabancı (ecnebi) dil bilmeyenler için Voltaire, Frederik, Jean-Jacques Rousseau, Montesquieu ve saire gibi bir çok meşhurun bazı eserlerini tercüme ederek aktardıklarını belirtmektedir. Mütercimlerin gayesi, toplumu aydınlatmak (tenvir) ve bilgi dairesini genişletmektir. Mehmet Arif, mütercimlerin bu konudaki gayretlerini hayırla yâd etmektedir.⁹⁵ Çünkü onlar, lutf ve himmet etmişler, birçok meşhur filozof (hükema) ve bilginin (ulema) sözlerini, öğretilerini (meslek) aktararak toplumda yayılmasını sağlamışlardır. Buna mukabil, Mehmet Ârif Bey, Batı filozoflarının (hükema ve

⁸⁸ Skirbekk, *Felsefe Tarihi*, s.284.

⁸⁹ Skirbekk, *Felsefe Tarihi*, s.320. Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.665.

⁹⁰ Skirbekk, *Felsefe Tarihi*, s.378-380.

⁹¹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.67, 52, 246.

⁹² Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.67; 52, 246.

⁹³ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.23.

⁹⁴ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.219.

⁹⁵ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.3.

felasife) sürekli öne çıkarılmasından, onların tek kaynak kabul edilmesinden, muhakkikin-i eslaf dediği Fahrettin Razi, İmam Gazali'nin sözlerinin alıntılanmamasından veya Türkçesinin bile olsa verilmemesinden şikâyetçidir. Tercümelerde, sadece iki Batı filozofundan şikâyetçi olmaz. Biri Frederik, diğeri Montesquieu'dür. Montesquieu'nün idareye ve hukuka dair söylediklerinden (düstur)⁹⁶ hareketle, onları, deneycilerden (mücerribin) ve büyük realistlerden (e'âzım-ı muhakkikin) kabul eder.

“Hâkim Millet-Mahkûm Millet” Ayrılığı ve Mahkûmun Himayesi

Mehmet Ârif, *Başımıza Gelenler*'in daha başı diyebileceğimiz bir yerde, “Rusya Muharebesi”⁹⁷nin iki yıl öncesinden söz eder. O günlerde, “üçlü ittifak (ittifak-ı müselles)” devletleri olan Almanya, Avusturya ve Rusya dünya siyaset arenasına çıkmıştır. Üçlünün himaye ve empoze ettiği şey, “Panslavizm”di. Panslavizm düşüncesi, Ârif'e göre Osmanlı toplumsal düşünce dünyasında “husumet”i ortaya çıkarmış, bu düşüncenin tesiriyle 1292/1875 Nisan'ında Bosna-Hersek isyanları zuhur etmişti. Bu tarih, Fransız ihtilâlinden bir asır sonrasındır ve “gayr-i müslimler” isyan etmektedirler. İsyancıların söylemlerine yansıdığı kadarıyla, isyanın, iki sebebi vardır. Birincisi genel bir sebep, ikincisi özel yahut yerel bir sebeptir. Her iki sebebin ortak niteliği ise, “yönetim ve “zulüm”dür. Mehmet Ârif, yönetim sebebini, “hükümet” ve “idare” kavramlarıyla ifade eder. Her iki kavramın ortak niteliği “zalim” olmalarıdır. Gayr-i müslim halk, buna tahammül edememektedir. Mehmet Ârif Bey bu sebebi, gerçek sebep olarak görmez. Bu sebep, “bahane sebep”tir. Çünkü isyancılar, mazlum olmadıkları gibi “Rusya'nın taarruz ve tecavüzüne de öncülük etmişlerdir. İsyancılar, Karadağlıdır⁹⁸ ve haydutturlar.⁹⁹ Devlet, Bosna-Hersek ile uğraşırken Karadağ, Sırbistan ve Bulgarlar¹⁰⁰ isyana katılmışlar, neticede Devlet-i Aliyye'nin Rumeli kıtası, harp ateşi içinde kalıvermiştir. Arkasından Rusya,

⁹⁶ Bunların neler olduğundan söz etmez, bir cümle de olsa yer vermez. Bk.Mehmet Ârif Bey,*Bin Bir Hadis*, s.4.

⁹⁷ “Biz 1294 senesinde Rusya ile muharebe ettik, her ne ise hükm-i kaza ve kader olarak zayiât-ı külliyyeye uğradık, etraftan kartal kuşları hükmünde olan Düvel-i Mücavere cism-i ceriha dârimuzın üzerine hücum edüb birer parça şey kapışdıkları sırada, ümmet-i Muhammed'den ma'dûd olan Acemler de bu cife hârlar meyanına katılarak Van vilayeti dahilinde kain Kutur vadisini zabt ettiler.” *Bin Bir Hadis*, s.183.

⁹⁸ Karadağ isyanları için bk. Fehmi Özatalay, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Karadağ Cephesi*, Ankara 1984. Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi I.cilt*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s.25-110. Ayrıca bk. Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, I.cilt, Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara 1970, s.246-247.

⁹⁹ Mehmet Ârif Bey,*Başımıza Gelenler*, c.1, s.71.

¹⁰⁰ Sırbistan'ın ve Bulgarlar'ın Türkiye'ye karşı sefer planı için Bk. Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, I.cilt, Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara 1970, s.242-247.

yüzündeki maskeyi çıkararak düşmanlığını göstermiş, Osmanlı'ya harp ilan edivermiştir.

Mehmet Ârif'in söz konusu ettiği "Hâkim Millet-Mahkûm Millet" ayrılığı, teknik terimle "yöneten-yönetilen sorunu"dur. Bu sorunun, iki sebebi vardır. Sebeplerden birincisi, "hükümet"ten, öteki "millet"ten kaynaklanan sebeptir. Hükümetten kaynaklanan sebep, "idare tarzı"dır. Milletten kaynaklanan sebep ise "kaba ve mağrur tabiat"ıdır.¹⁰¹ Ârif Bey, kaba ve mağrur tabiatlı olarak Türk, Kürt ve Çerkezleri sayar, *Bin Bir Hadis*'te onları, "umrandan ba'îd olan köylerde yaşayan, iskânı kabul etmeyen bedeviler" olarak belirtir.

*"Nasil ehli kuburdan cemiyet-i beşeriye istifade edemez ise, anlardan da istifade olunamaz. İnsan ise medenî bittab' olduğundan, her faide, ictimailerinin husuliyile vücut bulur. Uzakda kalanlar ise emvatdan ad olunur. Şimdi Arab olsun, Kürt olsun, Türkmen olsun, herhangi bir kavimden olur ise olsun, bedevilerimizi hesab edelim, bunları hangi halleriyle cemiyet-i İslamiyenin kuvvetini tezyide aletdirler. Anları cemiyetimize mal ediyor. Bunlardan halen ve malen bir istifade olmadığı ve bir düşmanımızın zuhuru halinde, bunların şer ve mükeyyedlerinden, ibadullahın muhafazası kaydıyla hükümetleri meşgul eyledikleri halde, anları bize mahsub etmek muvafık-ı akıl ve hikmet değildir."*¹⁰²

Mehmet Arif'in umran, bedevi ve köy kavramlarının İbn Haldun düşüncesinin temel kavramları olduğu açıktır. İbn Haldun'un (ö.1406) *umran* kavramı, Farabi'nin *medine*'sinin karşılığıdır. Medine, insanların bir araya toplanarak yaşadıkları yerdir. Çünkü ictimai hayat insanlar için bir zarurettir. Yani insan için tabii hayat yaşamak, doğal bir ihtiyaçtır.¹⁰³

Başımıza Gelenler'de tartıştığı yöneten ve yönetilen sorununu Mehmet Ârif, diyebiliriz ki *Bin Bir Hadis*'te İbn Haldun düşüncesindeki köy hayatı ve kültürü

¹⁰¹ Mehmet Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, c.1, s.73.

¹⁰² Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.436. Mehmet Ârif Bey, çöl (badiye) Araplarının mevkilerinin uzaklığı nedeniyle bir dereceye kadar mazur görülebileceğini, her tarafı medeniyete ittisalde bulunan, Anadolu'nun orta yerinde bulunan kürt aşiretlerinin (aşâyir-i ekrad) affedilemeyeceğini, onların bu durumda olmalarında vilayetlerin etkisinin olduğunu, dolayısıyla onların da mazur görülemeyeceğini belirterek sebebini onların iskan edilmemelerinde bulur. Onların meskun olmamalarından cemiyetimizin başına büyük musibetler geliyor ve daha da gelecektir. Mehmet Ârif Bey, sorunun çözümü için hükümete Makyevelli'nin çözümünü önerir. "Bu babda hükümetimiz var kuvveti bazuya vermeli, bunluk temdin ve iskânlarına umumun temîn-i menfaatine çalışmalıdır. Zira şu hal ile vücudları muzırdır, her muzırın izalesi de aklen ve şer'an lazımdır." Bk. *Bin Bir Hadis*, s.437.

¹⁰³ İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Zakiri Kadiri Ugan, MEGSB. İstanbul 1986, s.100. Toplumsal hayat ve toplumsal yapı anlamında umran için bk. Neşet Toku, *İlm-i Umran İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Akçağ, Ankara 2002, s.76. Bir ilim dalı olarak Umran'ın tanımı, alanı ve sorunları için bk. Ahmet Arslan, *İbn Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.90-97.

(bedevî umran) ile şehir hayatı ve kültürü (hazerî umran) temelinde, umrandaki aşamayla izah etmeye çalışmaktadır. Çünkü İbn Haldun'da "bedevî-hazarî" kavramları, sadece köylülük ve şehirliliği ifade etmez. Aynı zamanda onlar, belli birer ekonomik-toplumsal örgütlenme biçimini ve yaşama tarzını ifade ederler.¹⁰⁴ Başka bir deyişle Mehmet Arif, yöneten ve yönetilen sorununun aşılması anlamında, Batı düşüncesindeki gelişmelere vakıf görünmemekte ve ya bu konuya hiç girmemektedir. Çünkü Mehmet Ârif Bey *Bin Bir Hadis*'te, *Başımıza Gelenler*'dekinden farklı bir "hâkim millet mahkûm millet" fotoğrafı çizmektedir. Çizilen fotoğrafta yıl 1307'dir. Bu sefer şikayetçi olan Mehmet Ârif Bey'dir ve o Mısır'dadır. Mısır'da Müslüman toplumun hukuku ayaklar altındadır. Bir Frenk, bir Müslüman vatanının hukukuna istediği gibi tecavüz etmekte, bir Müslüman ihkâk-ı hukuk etmek istediğinde müracaat edecek bir merkez bulamamaktadır. Sonuçta memleketin hayrı ve menfaati bütünüyle ecnebi Frenklere tahsis edilmiş durumdadır. İslam toplumu (cemaat), genel olarak Hıristiyanların çiftçisi olmuşlardır. Elinde avucunda ne varsa, şimdi ne kazanmışsa ve gelecekte ne kazanacaksa hepsini tamamen Frenklere vereceklerdir. "El-hasil biz mahkûm onlar hâkim, biz zelil onlar müteâli, biz abd onlar seyyiddir."¹⁰⁵ Sosyolojinin kavramlarıyla söylememiz gerekirse, birey asabiyyetini kaybetmiş, buna bağlı olarak menfatini kaybetmiş, öz-çıkarmı koruyabilmek ve mülk egemenliğini sürdürebilmek için ihkak-ı hukuk edememektedir. İbn Haldun açısından bu durum, devletin izmihlali demektir.

Mehmet Ârif'in sorunu ortaya koyuş şekline bakılırsa, yöneten-yönetilen sorununu o, "din" temelinde ele alıyor, din temelli bakışını sürdürüyor görmektedir. Buna mukabil tarihçimiz, Batı'nın toplum yapısının "milliyet" temelli olduğunu bilmektedir. Fakat yine de onları, *Bin Bir Hadis*'te, bir bütün olarak genel bir kavram olan "Frenkler" adı altında, din temelinde, bir araya getirmektedir. Ancak Mehmet Ârif, *Başımıza Gelenler*'de, daha önce eleştirdiği "pısrıklık"a benzer bir tavır takınarak Osmanlı'daki ayrışmanın kusurlarını ya devlette veya Müslüman millette aramaktadır. Halbuki Mehmet Ârif, en azından sözünü ettiği "Panslavizm"i oluşturan, ortaya çıkmasını sağlayan sebepler üzerinde durabilirdi, durması gerekirdi. Çünkü panslavizm yahut isyanlar, Osmanlı düşüncesinde "ayrışmayı" ifade etmekle birlikte, aynı zamanda "ittifak-ı müselles", yani Avrupa açısından "üç ülke"yi birleştiren bir fikir olmaktadır. Yine 17-18.yüzyıl siyasi düşüncesi, "yöneten-yönetilen" ilişkisini tartışıyor ve bir yandan "yönetilen" in hürriyetini korumaya, öte yandan onun "yönetime katıl-

¹⁰⁴ Ahmet Arslan, *İbn Haldun*, s.104.

¹⁰⁵ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.224.

ma"sını sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı'da ise aynı yüzyıllarda benzer tartışmaların varlığından söz edemiyoruz. Yönetilenin yönetime katılması düşüncesi Mehmet Arif'te de görünmemektedir. Neticede Osmanlı, aldığı yenilgilere ilaveten siyasi arenada, kendisini bir "yöneten-yönetilen (hâkim-mahkûm)" sorunu karşısında bulur, ama çözemez. Mehmet Ârif'in belirttiği şekliyle "hâkim milletin zulmüne karşı mahkûm milletin himaye edilmeleri" bahsi, devletlerin müdahalesine sebep olacak şekilde 1856 yılında, Kırım muharebesinden sonra imzalanan Paris Anlaşmasında, "Hıristiyanların haklarının korunması gerektiği" maddesi olarak anlaşmaya konularak devlet yönetimi dış müdahaleye açık hale getirilir.

Umumi Tabiat Kanunu: "Umumi Ahenk" ve Ayrışma Sorunu

Mehmet Ârif, *Başımıza Gelenler*'deki yazısında, Avrupa devletlerinin "yöneten-yönetilen" sorununu nasıl aştığından, toplum içinde ve yönetim alanında "birlik-beraberlik" düşüncesini nasıl oluşturduklarından habersiz görünmektedir veya bu konuda sükût etmektedir. Buna mukabil Mehmet Ârif, Avrupa karşısında alınan yenilgilere, yapılan antlaşmalar neticesinde yaşanan kayıplara bağlı olarak Osmanlı aydınında görülen "kendini eleştiri ve kompleksi"ni yansıtmakta, yönetimde "tanzim ve ıslaha muhtaç" olduğumuzu da itiraf etmektedir: "*Biz de, etrafımızdaki Avrupalı komşularımızın makul olan idare tarz ve usullerine uymayan bütün idari hal ve hareketlerimizin tanzim ve ıslaha muhtaç olduğunu itiraf ederiz.*"

Mehmet Ârif'in bu itirafı, aynı zamanda bir durum tespitidir. Onun modernizasyon ihtiyacı tespiti, devletin "yönetim şekli (idare tarz) ve yöntemleri (usulleri)" üzerinedir. Çünkü devlet yönetimimiz, Avrupalı komşularımızın idare tarz ve usullerine uymamaktadır. Mehmet Ârif, onların yönetim şeklini ve tarzını anlatmak üzere sadece "makul" kavramını kullanır. Ancak Mehmet Ârif'in, "makul" kavramını, "akla uygun" anlamında mı, yoksa "kabul edilebilir" anlamında mı kullandığı belli değildir. Bu muğlâklığa rağmen Ârif Bey'in satırlarına yansıttığı, açık olan bir şey vardır. İlke. Ârif Bey'in makuliyet ya da akli ilkesi, "genel doğa yasası (umumi tabiat kanunu)" ilkesidir. Diğer adıyla, doğada genel bir uyumun (tabiatta umumi bir ahenk) varlığı ilkesidir.

Tabiatta ya da âlemde umumi bir kanunun varlığından söz eden düşüncenin tarihi, Helenistik felsefeye, Helenistik felsefeden İlkçağ filozoflarına, Empedokles'e, Anaxagoras'a, Herakleitos'a ve Pitagoras'a kadar gitmektedir. İster İlkçağ sonrası Helenistik felsefe olsun, isterse adı geçen İlkçağ filozofları olsun, onların hepsi varlıktaki/tabiatındaki uyumdan ve ahenkten söz etmektedir-

ler. Bu onların ortak nitelikleridir. Bu ortaklıklarına rağmen onlar, aynı zamanda birbirlerinden ayrılırlar. Sözelimi Helenistik düşünce hareketlerinden Stoalılar, alemdeki canlı organismi ve uyumu “logos” a bağlarken uyumda “zorunluluk” un olduğunu kabul eder, oluşun zorunluluk kanununa bağlı gerçekleştiğini düşünürler.¹⁰⁶ Logos’u ilke kabul eden Herakleitos ise logosu, âlemdeki bütün olgulara hâkim olan kanun kabul eder. Logosun, âlemi düzenlediğini ve idare ettiğini belirtir. Anaxagoras ise “anamlı söz”, “akıl”, “Tanrı” anlamlarına gelen “logos” yerine “nus” kullanmayı tercih eder. Nus’un, âlemi kaostan kosmos’a, yani karmaşadan düzene soktuğunu, varlığa uyum ve ahenk verdiğini belirtir. Nus’un verdiği düzen, ahenk ve uyum, gelişigüzel değildir, aksine bir “gaye” ye göredir. Dünya bu gaye’ye (telos) göre gelişimini sürdürür.¹⁰⁷ İlkçağ filozoflarından Empedokles ise âlemi oluşturan dört maddi unsur (toprak, su, ateş, hava), aşk ve nefret düalizmine bağlı olarak bir araya getirir. Onların birlikteliğini “aşk” ilkesine bağlar. Sonuçta dört unsur, aşk ilkesi temelinde düzenli, uyumlu bir âlem meydana getirirler.

Mehmet Ârif, cihandaki her işin faili olarak Tanrı’yı kabul eder. *Bin Bir Hadis*’de, doğal ahengin (ahenk-i tabii) yaratılış kanunu (kanun-ı hilkat)¹⁰⁸ olduğunu, devletlerin de bu kanuna tabi olduğunu belirtir.

“Mizan-ı âlem, fa’âl limayürüd hazretlerinin yed-i kudretindedir. Dilediği vakit, bir kavmi üç âlâyı kemal ve iktidara çıkarır. Başka bir kavim ve cemaati de esfel-i safilin mezellekte ibka eder. İla yevmilkiyameti hal-i âlem bu suretle cerayan eder gider.”¹⁰⁹

Anlaşılabacağı gibi Ârif Bey’in düşüncesinde, âlemde cari olan “umumi ahenk kanunu”nu vaz eden, âlemi de bu kanuna boyun eğdiren, Tanrı’dır. Mehmet Ârif, her işin “fail”i olan Tanrı’nın, “umumi ahenk” e uymayan bir devlet idaresinin, kulağının çekilip çevrilerek herkese uydurulması”nu var sayar. Böylece Ârif, “ahenk” ve “uyum” ilkesi anlayışında, Antikçağ düşünürlerinin görüşlerini paylaşırken, onların insan ve tabiattan kalkarak geliştirdikleri “ilkenin kimliği” konusunda onlardan ayrılır. Yine yöneten-yönetilen sorusunda İbn Halduncu umran anlayışını sergileyen Mehmet Ârif Bey, değişimle umumi ahenk kanununa uyma fikriyle İbn Haldun’dan ayrılır. Fakat bu kanuna ilaveten, Mehmet Ârif’in, medeniyetlerin yükseliş ve çöküşte uyduğu döngüsel bir kanundan (*devrî hükküm*) söz ettiği¹¹⁰ hatırlanacak olursa nihaî noktada İbn Hal-

¹⁰⁶ Kamuran Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, AÜİFY, Ankara, 1987, s.99-102.

¹⁰⁷ Bk.Kamuran Birand, *age*, s.25-26.

¹⁰⁸ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.90.

¹⁰⁹ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.319.

¹¹⁰ Bk. Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.319-320.

dun'la örtüşüğünü söylenilebilir. Ancak devrî hükmün medeniyetler arasında olduğu düşüncesiyle ilerlemeci anlayışa yükselmektedir.

Eserlerinde 17-18.yüzyıl düşünürlerinin, "birey", "özgürlük" ve toplum içinde "birey özgürlüğünün korunması" düşüncelerine hiç girmeyen Ârif, bu tutumunun aksine, insanın, oluş içersindeki yerini veya rolünü unutarak oluşa "Tanrı" açısından bakmaya başlar. Bu tarz bakış ise Mehmet Ârif Bey için bir çelişki oluşturur. Zira daha önce, Mehmet Ârif, bir muhakemeli tarih önerisinde bulunmuş, tarih öğretmenlerinin millet bilincinin/asabiyetin oluşumundaki rolünü vurgulamış, bireylerin bilinçlendirilmesi ve toplumun iki temelde harekete geçirilmesinden söz etmişti. Meseleyi, yönetimin modernizasyonu açısından da değerlendirebiliriz. Eğer için "makul" olan Avrupalı devletlerin yönetim tarzına uymaksa, yani uyum-ahenk kanununun gereğini yapmaksa, bu uyum bir zorunluluk içeriyor ve bu zorunluluk Tanrı'ya bağlıysa, bu durumda, "bir millet bilincinin oluşturulabilmesi imkanı"ndan söz edilemeyecektir. Yahut yok olan, mahvolan asabiyeti tekrar oluşturacak olan muhakemeli tarih öğretmenlerine ve muhakemeli tarih dersine olan ihtiyaçtan söz edilemeyecektir. Olduğunu var saysak bile, Tanrı iradesine rağmen bu bilincin/asabiyetin tarih öğretmenlerince gerçekleştirilmesi mümkün olmayacaktır. Mehmet Ârif'in içine düştüğü çıkmaz, geleneksel Osmanlı düşüncesinin çıkmazıdır, sadece Mehmet Ârif'e de has değildir.

Mehmet Ârif, Osmanlı yönetiminin, "umumi ahenk" kanununa uygun olmadığını, uydurulması gerektiğini/uydurulacağını düşünür. Fakat Avrupalılar, Osmanlı'nın makul olana uyumu/uydurulması konusunda samimi değildirler.¹¹¹ Aksine onlar, Osmanlıyla olan ilişkilerinde "iç yüzlerini saklamaya çalışmaktadırlar." Mehmet Ârif'e göre Avrupalıların maksadı,¹¹² uyum kanununa uygun olarak Osmanlı "idaresinin düzelmesi" ve Osmanlı "siyasi varlığının sağlanması" değildir. Tam tersine, onların maksadı, Osmanlı devlet

¹¹¹ Hatta, Mehmet Ârif Bey, "Avrupa devletleri, binayı İslamiyetin temeline lağım koyuyorlar, memleket ve diyanetimizin ciğergahına kundak bırakıyorlar! Ne vakte kadar biz, böylece sathi nazar olacağız?" diye sormaktadır. *Bin Bir Hadis*, s.360.

¹¹² İngilizler, memalik-i şarkiye ahalisi üzerinde tesis-i siyadet ederek ceblerinde bir akça, üzerlerinde bir gömlek kalmamak şartıyla soyup soğana çevirmek kasdında, Ruslar başka yerlerden kat'ı nazar Memalik-i Devlet-i Aliye sükkânını bütün bütün Slav etmek veya Kazaklaşdırmak ve bahr-ı sefide çıkmak azminde, Fransızlar kaffe-i kıta'ât-ı Arabiyyeyi ve hususiyle Suriye havalisini yutmak emelinde, Rumlar İstanbul'u istila etmek ve Ayasofya Camiine çanı asmak niyetinde, Ermeniler (Hayk) oğullarının alemde vücud-ı siyasi kesb etmesine mani' addettikleri Müslümanların kahrolması duasında, Yahudiler de bütün dünyadaki Müslüman ve Hristiyanların ırkı kesilüb Kuds-i Şerif'de keyfemayeşa icra-yı ahkam etmek tasavvurunda buldukça, bunlar beyninde uhuvvet-i hakika nasıl mün'akid olabilir." Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.245.

nüfuzunun ve şevketinin kırılmasını, yıkılmasını (inkıraz) sağlamak ve ortaya çıkacak “yıkıntılar (enkaz)”dan yararlanmaktır. Bu sebeple Avrupalılar, Osmanlı “yönetim tarzı”nın modernizesiyle değil, Osmanlı devlet varlığının temelini teşkil eden “esaslar”ın tahrip edilmesiyle meşguldürler. Onların iki hedefi, hücumu ve harekâtı vardır. Onlar Osmanlıyı *akvam-ı vahşiyeden* addetmektedirler.

*“Düşmanlarımızın hedef, hücum ve harekâtı ikidir. Birisi dinimiz, ikincisi hey’et-i ictimaiyemizdir, çünkü anlara mukabil akvam-ı vahşiyeden ma’dûd olduğumuzdan, malımız, nefsimiz, velhasıl kâffe-i hukukumuz, kendilerine mubahdır, şem’i diyanetimizi söndürmek, bizi rakabe-i esaretlerine sokmak, birinci emelleridir.”*¹¹³

Toplum yapısının yahut devlet esaslarının tahribi neticesinde, artık Osmanlı’da, Empedokles’in “birlik” temelini oluşturan “sevgi (aşk)” yok olmuştur. Onun yerine, ayrışmanın temelini oluşturan “kin (husumet)” ilkesi gayri müslimler arasında yerleşmiştir.¹¹⁴ Hatta Mehmet Arif, *Bin Bir Hadis*’te, İran’ı ve Osmanlı sınırları içindeki Şia’yı ve Mısır’ı ayrışmaya dahil eder, onları (yönetilenleri) asabiyetlerini kaybetmekten, düşmanlarla birlikte hareket etmekten ve yönetenlerin yanında yer almamaktan dolayı eleştirir. O halde bu “ayrışma” sorunu nasıl aşılacaktır? Tekrar etmek gerekirse Mehmet Ârif, Avrupalıların umumi ahenk kanununa nasıl uyum sağladıklarını, bu sorunu kendi içlerinde nasıl aştıklarını düşüncesinin konusu yapmamış, Montesquieu’nün eserinin adını kullanmış ama içeriğine yer vermemiştir. Rousseau’nun adına yer vermiş, onun toplum sözleşmesinden bahsetmemiştir. Oysa onun dönemi, kendi ifadelerine yansıdığı gibi Batı ile temasın sağlandığı dönemdir. Yani onun dönemi, aydınlanmacı filozofların eserlerinin tercüme edildiği, öğrencilerin yetiştirilmek üzere Batı’ya gönderildiği, hatta devrin padişahlarından Sultan Abdülaziz’in (1861-1876), Osmanlı padişahı olarak ilk defa 1867’nin Haziran-Ağustos aylarında Fransa ve İngiltere’ye gittiği, dönüşünde Prusya ve Avusturya’ya uğradığı bir dönemdir.¹¹⁵ Bu anlamda Mehmet Ârif Bey de Avrupa’nın ziyaret edilmesi taraftarıdır, hatta kendisi de 1311/1893’de Avrupa’yı ziyaret etmiştir, ama Avrupa’ya okumak için öğrenci gönderilmesini istememektedir. Çünkü gidenler başarılı örnekleri oluşturamamışlardır. Onun yerine köy, kasaba veya şehirlerden seçilecek maddi durumu iyi olan a’yan ve muhtarlara, Batı’daki

¹¹³ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*, s.351.

¹¹⁴ Mehmet Ârif Bey, *Bin Bir Hadis*’te, İran’ı ve Osmanlı sınırları içindeki Şia’yı ve Mısır’ı dahil eder, onları bu duygu ve düşüncelerinden dolayı eleştirir. Bk. *Bin Bir Hadis*, s.

¹¹⁵ Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul 1988, s.179-185.

değişme ve gelişmeleri gözlemlenmeleri için, devletçe Avrupa'ya ziyaretler düzenlenmesi tarafındadır.

Sonuç

Mehmet Ârif Bey bir filozof değildir, ama o, "tarih" üzerine düşünmüş bir tarih yazarıdır. Bir tarih düşünürü olarak Mehmet Arif, eserlerinde iki düşünürün tesirini yansıtmaktadır. Birisi İslam filozofu İbn Haldun, ikincisi Fransız Aydınlanma düşünürü Montesquieu'dür. Mehmet Ârif Bey ikincisinin adını eserinde sitayişle söz ederken ikincisinin kavramlarını kullanır. O nedenle Mehmet Ârif Bey İbn Halduncu bir Osmanlı düşünürüdür. Fakat o, Batı'dan, özellikle aydınlanma filozoflarından aldığı ilerleme fikriyle İbn Haldun'dan ayrılmaktadır. Fakat her iki düşünceyi birlikte ifade eder, yani hem döngüsel tarih, hem ilerlemeci tarih anlayışına sahip görünmektedir. Mehmet Arif Bey, aydınlanma düşüncesini tercümelerden tanır, tercümelerin dil bilmeyenleri aydınlatmak için yapıldığını belirtir, ancak Montesquieu'nün olguların arkasında var olduğu düzeni ve bu düzeni yaratanın Tanrı olduğu fikrini, düşünürden söz etmeden ortaya koyar, hizmet ettiği devletin/toplumun varlığını sürdürebilmesi için toplumu oluşturan bireylerde varoluş bilincinin tarihten hareketle tekrar oluşturulabileceğini düşünür ve bu nedenle tarih felsefesini, onun deyişimiyle muhakemeli tarihi, önerir. Düşünürümüzün tarihten hareketle oluşumunu düşündüğü bilince asabiyet adını verir. Medeniyetler arası rekabet ve mücadeleden kalkan Arif, iki medeniyetin mücadelesinden söz eder, asabiyetimizi kazanarak Batı medeniyeti karşısında yerimiz almamız gerektiğini, iki medeniyetin bir araya gelemeyeceğini, üyelerinin ortak menfaatte hareket edemeyeceğini, iki medeniyeti oluşturan temellerin farklı olduğunu savunur. ©

KAYNAKLAR

- ALTINTAŞ, Hayrani, *İbn Sina'nın Metafiziği*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1985.
- AKYILDIZ, Ali, "Mehmed Ârif Bey", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c.28.
- ARİF, C.- ARİF, N., "İfade", *Başımıza Gelenler*, Dilek Matbaası, Tercüman 1001 Temel Eser, c.1, Tarihsiz. İstanbul.
- ARİF, C.- ARİF, N., "Müellif-i Kitabın Tarihçe-i Hayat-ı Resmiesi", *Bin Bir Hadis*, Ceride Matbaası, Kahire 1325, 2.Baskı.
- ARİF BEY, Mehmet, *Başımıza Gelenler*, Dilek Matbaası, Tercüman 1001 Temel Eser, c.1, Tarihsiz. İstanbul.
- ARİF BEY, Mehmet, *1001 Hadis*, Hz.Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, 1-2 cilt.
- ARİF BEY, Mehmet, *Bin Bir Hadis*, Ceride Matbaası, Kahire 1325.
- ARİF BEY, Mehmet, Fatih'in Kanunnamesi, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Dersaadet 1330, İlave, s.2-32.
- ARNHART, Larry, *Siyasi Düşünce Tarihi*, Adres yayınları, Çev.A.Kemal Bayram, Ankara, 2004.
- ARSLAN, Ahmet, *İbn Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- AYDIN, Mithat, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm Ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 15.
- AYNİ, Mehmed Ali, "Nefs Kelimesinin Mânaları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1930, IV/14, ss.46-52.
- BAYRAK, M.Orhan, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1982.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- BİRAND, Kamuran, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara, 1987.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1980.
- BURSALI, Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, Maarif-i Amire, İstanbul 1333, c.II; Yeni harfli baskı Bursalı Mehmed Tahir Bey, Osmanlı Müellifleri, Hz.A.F.Yavuz-İ.Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, c.2. CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say, İstanbul 2010.

- ÇAĞRICI, Mustafa, "Asabiyet", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c.3, ss.453-454.
- DEMİR, Remzi, *Philosophia Ottomanica*, Lotus Yayınevi, Ankara 2005, c.II.
- DEMİR, Remzi, *Türk Aydınlanması ve Voltaire Geleneksel Düşünceden Kopuş*, Doruk Yayınları, Ankara 1999.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11.baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1993.
- DURUSOY, Ali, *İbn Sina Felsefesinde Nefs, Akıl ve Ruh*, İstanbul 1992.
- DÜZDAĞ, M.Ertuğrul, "Birkaç Söz", *Başımıza Gelenler*, Dilek Matbaası, Tercüman 1001 Temel Eser, c.1, Tarihsiz. İstanbul.
- FAHRİ, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim, İstanbul 1987.
- GÖRGÜN, Tahsin, "İbn Haldun'un Görüşleri", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c.19, s.543-555.
- HALLI, Reşat, *Balkan Harbi (1912-1913)*, Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara 1970, I.cilt.
- HUNTINGTON, Samuel P., *Medeniyetler Çatışması*, Der.Murat Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara 2000, s.22-50.
- HÜLAGÜ, M.M., *1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2001.
- İBN HALDUN, *Mukaddime I*, Çev. Zakiri Kadiri Ugan, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı. İstanbul 1986.
- İBN SİNA, "er-Risale fi'l-hudud", *Tis'u Resail fi'l-Hikmeti ve't-Tabiiyyat*, Darularab, Kahire 1989.
- KAŞIKÇI, Osman, "Anayasal Açından Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.10, s.43-53.
- KOÇAŞ, M.Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul 1990.
- KOMİSYON, "Mehmed Arif Bey", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1986, c.6.
- KOMİSYON, "Muhakeme", *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, c.2.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülaziz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul 1988.
- MACHIAVELLİ, Niccolo, *Hükümdar*, Tür. Mehmet Özay, Metropol Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖKE, M.Kemal, *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986.

- ÖZATALAY, Fehmi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Karadağ Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- PAKALIN, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, c.II.
- PETROVICH, Michael, Boro *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856-1870*, Columbia University Press, Second Printing, New York 1958, s.129-130.
- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- SKİRBEKK, Gunnar- GİLJE, Nils, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev.Emrah Akbaş-Şule Mutlu, Kesit Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 2006.
- TİMUÇİN, Afşar, *Felsefeye Giriş*, Bulut, İstanbul 2009.
- TOKU, Neşet, *İlm-i Umran İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Akçağ, Ankara 2002.
- TÜRKER, Ömer, "Nefs", *DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.529-531.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Nefs", *DİA.*, İstanbul 2006, c.32, ss.526-528.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- VİCO, Giambattista, *Yeni Bilim*, çev.Sema Önal, Doğu-Batı, Ankara 2007.
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge.asp?kitap=24&belge=1156>. Erişim, 16.08.2010